

A bihari Hegyköz

Történeti-földrajzi környezet

A kiserégió elnevezése

A Hegyköz újabbkori elnevezés, a 18. századból, de gyökerei a középkorból származnak. A Sárrét, Sebes-Körös, Kis-Körös és Berettyó által körülölelt falvak összefoglaló neve Kiskalota volt¹, ennek folytatása a Kis-Köröstől keletre a Berettyó és a Sebes-Körös között az erdélyi határig nyúló Középkalota, Kolozs megyében pedig Kalota, mai nevén Kalotaszeg. Jakó Zsigmond említi meg, hogy Középkalota egy része a Hegyköz nevet kapta. A meghatározás nem pontos, mivel a Középkalotához tartozó rész (a Berettyó bal partja és a Rézalja egy része) a Hegyköz vidékének még a felét sem teszi ki. Ide tartozik a történelmi Érmellék és Kiskalota egy-egy része.

Az 1891-ben megjelent *Az Osztrák–Magyar monarchia írásban és képekben című kiadványban* olvashatjuk: „A Berettyó ezüst szalagként kígyózik végig a Hegyközön. Így nevezik az Érmelléki és a Bihari hegyek közt eső Berettyómelléki síkot és halmos vidéket... Határt szab a Hegyköznek a Bihar városa alatt elfolyó Kösmő, melyet Pap-Tamási mellett vesz föl a Berettyó új csatornája”.

Gy. Szabó Gyula a Hegyköz-előtaggal rendelkező falvak csoportja alapján próbálta behatárolni a Hegyköz vidékét². Kósa László, Filep Antal: *A magyar nép táj-történeti tagolódása* című munkájában hasonló következtetésre jutott, de már ide bevette Szalárd és Micske helységeket is³.

Mind a mai napig senki sem próbálta pontosan meghatározni a Hegyköz vidék területét, meghúzni határait. De nem is lehet pontosan elhatárolni, mivel átfedések vannak, főleg a Hegyköz és az Érmellék között. A Rézaljától ma már könnyen el lehet választani, mivel a magyarlakta falvak mind ide tartoznak. Néprajzi vonatkozású adatok alapján már könnyen el lehet különíteni az Érmelléktől is. Számtalan népszokás, hagyomány (fonóka, lakodalmas, szüreti bál, szájhagyományok, gyermekmondókák), népviselet szorosan összeköti Síttert vagy Hegyközcsatárt Szalárrdal, vagy Hegyközszentimrével.

Földrajzi fekvése

A Hegyköz Nagyváradtól északkeletre, a Berettyó középszakasza mentén elhelyezkedő dombvidék, kb. Hegyközszáldobágy–Hegyközpályi–Hegyközkovácsi–Jákóhodos–Biharvajda vonalától északkeletre Tóti–Berettyókirályi vonaláig. Északnyugaton, az Érmelléki dombvidék Berettyó-völgye felé néző területe, Biharvajda–Hegyközszentimre–Hegyközszentmiklós–Berettyókirályi vonalától, déldélkeleten a Rézalja dombjainak Berettyó felőli része, Tóti–Micske–Tótfalu–Kisalmás–Sítter-völgy–Hegyközszáldobágy vonaláig.

A Hegyköz vidékéhez tartozó települések két fő útvonal mentén helyezkednek el. Az első Nagyvárad északi részén indul ki, amely átvezet az ún. Bihari-hágón, vagy régi nevén Nagy-hágón, melyen hajtűszerű szerpentinek vezetnek. Ez a felső útvonal hol a dombok tetején, hol a völgyek mélyén szalad fel-le. Itt sorakoznak: Hegyközpályi, Hegyközújlak, Hegyközcsatár, Hegyköztóttelek, Sítter, Síttervölgy. Innen nem vezet tovább műút. Hegyközszáldobágyot Várad felől lehet jól megközelíteni, a Kórház utcán keresztül, mintegy 5 km-re a várostól. A másik a Bihar–Margitta útvonal, a Berettyó völgye mentén elhelyezkedő falvak sora: Hegyközkovácsi, Szalárd, Hegyközszentimre, Jákóhodos, Biharvajda, Fegyvernek, Tótfalu, Csohaj, Szentjobb, Hegyközszentmiklós, Csanáros, Sárszeg, Poklostelek, Vámosláz. Micske, Szentlázár, Berettyókirályi, Tóti.

Domborzata

A Hegyköz 300 m-nél alacsonyabb hegylábi dombvidék, melyet az erózió hozott létre, a folyóvizek által lehordott hordalékból. Nagyvárad fölött, északra a

¹ Jakó Zsigmond: *Bihar megye a török pusztítás előtt*. Budapest, 1940., 16.

² Gy. Szabó Gyula: *Településneveink. Sorozat a Bihari Naplóban, 1990–1991*.

³ Kósa László, Filep Antal: *A magyar nép táj-történeti tagolódása*. 115.

Dorongos 230 m, a Nagy-hágó 201 m, a Bihar község melletti Órhegy 214 m, Hegyközcstár mellett a Hajnalhegy 196 m, Kővág és Kistótfalu között a Kis-Mihályhegy 289 m, az Érmelléki dombvidék viszont nem éri el a 200 m-t sem. Középen pedig a Berettyó széles, lapos völgye terül el. A felszínen neogén üledékek találhatók: márna, homok, agyag. A folyó mentén hét terasz különböztethető meg. A teraszok relatív magassága csökken az alföld felé. Sőt az első három terasz, süllyedés következtében, lassan beolvad az alföld felszínébe. Elhelyezkedésük asszimmetrikus: jobban kifejlődtek a völgy bal oldalán.

Jelentős ásványi kincsekről nem beszélhetünk, csak a termálvizekről. Mind az Érmellékre, mind a Berettyó mentére jellemző a geotermális anomália. Így, főleg a múlt század hetvenes éveiben végzett fúrások alkalmával több helyt tört fel a meleg víz, s egyes helységeken kis fürdőt, strandot létesítettek, ennek hasznosítására: Hegyközszentmiklóson, Vámoslázon. E fürdők kitűnőek reuma kezelésére.

Éghajlata

Az év folyamán gyakori az óceáni eredetű légtömegek betörése, s gyakoriak a frontátvonulások, melyek nagyobb mennyiségű csapadékot hoznak. Gyakori a felhősödés. De ugyanakkor ez csökkenti a nagy hőmérséklet ingadozásokat. Ezeket figyelembe véve az éghajlat moderált mérsékelt szárazföldi.

Az évi középhőmérséklet 9–10° Celsius, a januári –2° C, de sokszor magasabb, 0° körüli. A júliusi középhőmérséklet 20° C. Az első fagyok november elején jelennek meg, az utolsók április közepén, de ezek már nagyon ritkák.

Az évi csapadék mennyisége 500–700 mm. A legcsapadékosabb hónap a június. Legkevesebb csapadék márciusban és augusztusban hull. Nyáron néha torrenciális esők is hullanak. Télen hó formájában hull, az évi vastagsága 35 cm, de gyakran elolvad, nem tartós. Érdekes módon nem a nyugati szél az uralkodó, gyakori a déli és az északi szél.

Vizei

A Hegyköz egyetlen jelentős folyója a Berettyó. Széles völgyet hozott létre a Rézalja és az Érmelléki dombok között. Valamikor kiterjedt mocsaras vidéken folyt, gyakori árvizekkel, de a múlt században csatornák közé szorították. Bal oldali mellékfolyói a Bisztra,

Gyepes (Valea Fîneței), az Almás-patak, Danca-patak (Valea Vițeilor), ebbe ömlik a Síter felől folyó Güzsü-patak (Valea Șișterea), a Kösmő (Cosma), melybe a Pályi-pataka ömlik. Jobboldali mellékfolyói a Fancsika-patak, a Szentmiklós-pataka, Ágré-patak.

A múlt század hetvenes éveiben a patakok mentén vízgyűjtő tavakat létesítettek. Az Almás patakon, Fegyvernek közelében, a Güzsü-patakon a 14 hektáros Síteri-tó, a Dancán egy 32 hektáros tó, Hegyközújlak mellett a Kösmőn, a Pályi-patakon, Szentimre közelében az Ágré-patakon egy 40 hektáros, és a Szentmiklós patakán. Sajnos ezek a vízgyűjtők gyorsan töltődnek fel a patakok hordalékával, főleg a tavaszi áradások alkalmával, s ha ki nem kotorják őket hamarosan, teljesen feltöltődnek. Különösen erdős környezetük miatt érdemes lenne értékesíteni turisztikai szempontból. Egyelőre Pályi mellett, valamint a Síteri-tó mellett készült turisztikai létesítmény.

Élővilága

Az eredeti **természetes növényzet** már nem létezik. Valamikor ezt az egész területet hatalmas erdőség borította. Az egyes községeknél fellelhető földrajzi nevek között sok olyat találunk, melyek annak a határrésznek korábbi állapotára mutatnak. Síternél: Csertető, Cserőrét, Irtás, Ciher; Szalárdnál: Szilvölgypuszta; az Érmelléki dombok Cserhát elnevezése, a több helyt előforduló Száldobágy (hársfa). Az Ér és a Berettyó közti dombokat, mint a középkori Cserhát név is mutatja, egykor zárt erdő fedte. Írásos adatok szerint a Rézalja tölgyesei lenyúltak a Berettyó széles völgyébe és Királyi, Fancsika, Vámosláz, Csalános de főleg Szentjobb és Szentimre határában a rakoncátlan folyó többet elmocsarasított közülük. Az adatok egybevetéséből világosan látszik, hogy a rézaljai tölgyesek a Berettyó völgyén át összeköttetésben állottak a Cserhát erdeivel⁴. A rengeteg Szalárdtól kezdve Váradig felszorult a hegyekre. Meg kell említenem, hogy az itt élő nép a dombokat, de főleg a szőlős dombokat hegynek nevezi. Az Érmelléki dombokon és a Bihar mögötti dombokon levő erdők fokozatosan szorultak feljebb a szőlőt ültető jobbágyok buzgalma elől. Az itteni szőlőtermesztés nagy múltjára az okleveles adatokból, méreteire pedig a 14. századi dézsmajegyzékből nyerünk felvilágosítást. Ma már csak erdőfoltokat találunk e vidéken, összefüggő erdővel csak a már említett Száldobágy–Síter-völgy–Tótfalu–Micske vonalától kelet-délkeletre találkozunk.

⁴ Jakó, i.m. 7.

Leggyakoribb fák a tölgy különböző fajtái, cser, juhar, hárs, gyertyán, kőris. Sok helyt, a hajdani irtások helyén, az utak mentén, vagy a gyepükön gyakori cserjék a csipkebogyó, galagonya, kökény, bodza, kecskerágó, szeder, a legelőkön az ördögsekér. Sok felé akácosokat telepítettek. A dombok közötti vizenyős helyeken, a patakok mentén, de sok helyt a Berettyó mentén gyakori a nád, sás, káka, gyékény. Ezek a növények valamikor nagy területeket borítottak be.

Állatai közül elsősorban a rágcsálókat említhetjük meg: ürge, hörcsög, üregi nyúl, mezei egér. Az erdők közelében előfordul a róka, a görény. Az utóbbi időszakban a környéken nagyon elszaporodtak a vaddisznók, s óriási károkat okoznak a mezőgazdaságnak. Az őzek gyakran csapatostól jönnek ki az erdőből, s vágnak át a szántóföldeken. Az erdőben még a szarvas is előfordul. Itt ott elszaporodtak a fácánok. Mivel a dombokon jelentős a gyümölcsstermesztés, sok énekes madárral találkozunk, de számuk az utóbbi időben erősen megcsappant. Veréb, stiglic, tövisszűrő gébics, különböző rigófélék, szarka, de gyakori a fakopáncs vagy harkály, a kakukk. Elég ritkák a ragadozó madarak, mivel értelmetlenül irtják őket. A falvakban és a vizenyősebb területeken elég gyakoriak voltak a gólyák, de ma már számuk szintén megcsappant.

AZ ÁRPÁD-KORI TELEPÜLÉSHÁLÓZAT KIALAKULÁSA

A Hegyköz falvainak zöme Árpád-kori település. Egy részét katonai szempontú telepítések alakították ki: Bihar, Hegyközcsatár, Hegyközszáldobágy, Hegyközújlak, Hegyközkovácsi, Jákóhodos, Fegyvernek, a bihari várat kiszolgáló telepések, majd a váradi püspökség katonáinak lakóhelyei. Bihar, Szalárd, Hegyközszentimre, Szentjobb egyházi központok voltak. Biharon állott a Szent István által létesített püspökség, melyet Szent László később Váradra helyezett. Szalárdon Szűz Máriának szentelt ferences kolostor állott, ahol Vitéz János is töltötte idejének egy részét, s ahol Szalárdi János krónikásunk is nevelkedett. Hegyközszentimrén a szent herceg kultuszára épült bencés monostor. Szentjobbon pedig a Szent Jobb őrzésére épített monostort Szent László királyunk.

A települések vizsgálata világosan mutatja, hogy a lakosság nagyon jól kihasználta a természetnyújtotta lehetőségeket, kihasználva a vizek, erdők védelmét. Szentjobb vára a Berettyó mocsarai közötti emelke-

dőn állott, Szalárdot a környező mocsarak is védték. Hegyközcsatár, Hegyközöttételek és Síter ellenben a dombok tetején épült, mivel a környezetükben levő szűk völgyeket télvíz és tavasz idején járhatatlanná tették a vizek.

A felső Tisza területét az Ond törzs szállotta meg. Ennek népei vették birtokukba elsősorban a Fekete-Körös mentét és a Sebes-Körös melletti, menedéket nyújtó mocsarakat. Volt két bihari nemzetség, melynek kezdetei visszavezethetők a 10. századba: az Ákos és a Barsa nem⁵. Az Ákos nemnek csaknem minden ága birtokolt Bihar megye területén, a Berettyó vidékén, s már a 12. században állott monostoruk Pályin. Bihar megye lehetett a Barsa nem ősi fészke. Uradalmaik a Berettyó, a Sebes-Körös és a Fekete-Körös völgyében terültek el, egyházuk pedig valószínűleg a 12. században már álló Bátormonostor. Birtokaik: Barsa, Bátor, Adorján, Almás, Apamolna, Györös, Kovácsi, Körösszeg, Orosi, Szalárd, Széplak.

A 10–11. század fordulóján vette birtokba a magyarság a Sebes-Körös völgyét. Itteni birtokai igazgatására szervezte meg Szent István, a régi földvára miatt fontos Bihar központtal, a bihari várispánságot. A királyi ispánság hatalmas testéből igen korán tekintélyes uradalmak szakadtak le. Mindjárt a királyság első évtizedeiben a bihari püspökség megkapta a Fekete-Körösre nyúló hegyek lábainál elterülő erdős és még gyéren lakott vidéket. A Berettyó és a Sebes-Körös mentén a Hontpázmány nemzetség jutott nagyobb területekhez. A korabeli írásokból tudjuk, hogy e nemzetség ősei Szent István uralma kezdetén bejött délnémet lovagok voltak, akik a pogány lázadások leverésében nyújtott segítségükkel nyerték el a király bizalmát.

A királyi ispánság telepítő tevékenysége világosan megmutatkozik a bihari földvár körüli síkságon. A középkorban itt állott és részben ma is meglévő falvakról több-kevesebb bizonyossággal kimutatható, hogy alapjukat a királyi magángazdaság népei rakták le. Az egyháziak kezére jutott községek kivételével, a falvak egy része az uradalom felbomlása idején várjobbágyok, királyi serviensek, egyszóval jobb módú katonáskodó szabadok tulajdonába kerültek. Új gazdáik a 12. századi változások kohójában egységes középnemesi osztályba olvadtak össze. Ez a réteg lett a kialakuló nemesi vármegye egyik fő alkotóeleme. Társadalmi súlyát biztosítani tudta vagyonának megőrzésével. Közülük került ki a szolgabírák, esküdtek, alispánok legnagyobb része.

⁵ Györffy György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*, 668.

A Szalárdtól nyugatra fekvő terület benépesülését vizsgálva, elég pontos adataink vannak a királyi uradalom tevékenységéről. A várjobbágy származású Hodosi Jakó család itteni két faluját, Hodost és Kovácsit, a 12. század végéről fennmaradt püspöki tizedjegyzék említi először, de kialakulásuk közvetlen a királyi ispánság megszervezése utáni évekre tehető. A bihari vár közelében létesült Kovácsit először a várban szükséges kovácsmunkák elvégzésére rendelt népek lakták. A 13. század második felében kerülhetett, Hodossal együtt, a Jakó család őseihez. 1268-ban még királyi birtok lehetett, mert a család királyi szervisek közzé emelt ősei nem innen származtatták magukat.

A hegyek lábánál elterülő síkságra, valamint a síkra néző lejtőkre épült közösségek a váradi egyház birtokába kerültek: Pályi, Újlak, Csatár, Száldobágy, Tóttelek, Kovácsi, Vajda, Szentimre. A falvak alapját itt is a királyi uradalom rakta le, s az új gazdák az ispánság törzsbirtokait annyira benépesült állapotban kapták meg, hogy századokon át tartó birtoklásuk alatt alig egynéhány kisebb települést hoztak rajta létre.⁶

A Bihar mellett ma is meglévő földvár már a honfoglalás előtt védelmi és szervezeti központ volt, ezért Szent István itt szervezte meg a Körösök közti királyi birtokok központját, az egyházi igazgatás első székhelyét, a bihari püspökséget. Ezt később Szent László áthelyezte Váradra. Bihar neve a magyarban és bolgár–törökben is használatos bolgár–szláv személynév.

Csatárt bolgár–szláv néptöredék alapította. Neve a szláv scitari szóból származik, mely pajzskészítőket jelent. Első lakói a közeli várban szolgáló fegyverkovácsok lehettek. A bihari vár felett emelkedő dombokat a magyarságnak, már csak katonai okokból is, igen korán meg kellett szállnia. A Sebes-Körös völgy-szájánál, a jobb parti dombok legmagasabb pontján települt meg Száldobágy. A nehezen megközelíthető helyre települt községet forrásaink a 13. század elejétől kezdve emlegetik. Szokatlan fekvéséből következik, hogy lakóit katonai célból telepítették ide, amikor a Kösmő patak völgye még nem települt be. 1236-ban is várszervezetbe tartozó népek lakták. A Berettyó melletti Vajda szintén 13. század előtti település, mely korán a püspökség birtokába került.

A Kösmő patak völgyének benépesülése a 13. század második felében kezdődött, a már meglévő pásztortanyák állandó lakhelyekké történő átalakulásával. Pályi és Újlak a századfordulón már állott.

Hegyközpályi volt később a nemesség gyűléseinek, elsősorban a nádori congregációknak a színhelye. A 13. században a felbomlás előtt álló királyi uradalom még két falut hozott létre: Latabárt és Tótteleket. Latabárt alighanem a Várad Regestrumban 1221-ben szereplő Latibár vitéz alapította. Később a török háborúk alatt teljesen elnéptelenedett. A Csatárról Szalárdra vezető út jobb oldalán állott, Tóttelek közelében. Neve, mint határrész, mind a mai napig fennmaradt. Tótteleket a török elől menekülő délszlávok letelepítése hozhatta létre. A várszervezet felbomlása után a Geregyék birtokába jut, majd a váradi püspökség tulajdonába, a többi fennemlített faluval együtt.

A szentjobbi apátság törzsbirtoka a Berettyótól jobbra, az Érmelléki dombok lábánál feküdt. A Szentjobb körül fekvő falvak azon a területen alakultak ki, melyet Szent László adott a monostornak. A Szent Jobbot rejtegető Mercurius bizonyára nem valami sűrűn lakott vidékre menekült, hanem az ország gyéribb népességű részein számított biztos búvóhelyre. Bár a Berettyó középső szakasza a 11. század végén már semmi esetre sem lehetett lakatlan, az apátság falvait mégis a barátok telepítésének tartjuk.

I. István 1038. augusztus 15-én halt meg. Római szarkofágból átfaragott koporsóban, az általa alapított székesfehérvári királyi bazilikában temették el. 1061-ben I. Béla király Székesfehérvárra országos gyűlést hív egybe. Az összegyűlt tömeg Vata fia, János vezetésével a pogány valláshoz való visszatérést követeli. A király katonaságával szétoszlatja a lázongó tömeget, leveri a második pogány zendülést. Ezzel egyidőben, tartva a pogány zendüléstől, I. István földi maradványait felemelik és egy hatalmas kőlap alá rejtik. Ekkor volt alkalma Mercurius örkanonoknak (kinek feladata a királyi sír őrzése volt) leválasztani a jobb kart és elvinni saját, fából épült családi monostorába. Tehát 1061-ben került ide a Szent Jobb, melyet a későbbi történelem igazolnak. 1083-ban István királyt szentté avatták. Sírházhoz Székesfehérváron halála napján, augusztus 15-én gyűlést hívtak össze. Három napi böjt, a legenda szerint a sírkőnek csak Salamon elengedése után lehetségessé vált elmozdítása és a 19-én este történt csodás gyógyulások után felnyitották a sírt, kiemelték és ezüstládába helyezték István földi maradványait, melynek jobb karja hiányzott. Ezt 1084. május 30-án találták meg a Berettyó melletti családi monostorban, melyet Szent László megerősített, s ahol apátságot alapított a Szent Jobb tiszteletére, s a település is innen nyerte a nevét. A monostort Szűz

⁶ Jakó, i.m. 67.

Mária tiszteletére szentelték fel. Az a tény, hogy az új monostor nem Szent Istvánt nyeri védszentjéül, szintén emellett szól, hogy Szent László építkezése előtt valóban állt ott egy egyház a boldogságos Szűz tiszteletére. Szent László a szükséges javakkal adományozta meg az új monostort: odaadta Szalacs és Szatmár vámját, Szentjobb helység vásáradóját, rendelkezésére bocsátott több mint 50 mesterembert. Mindjárt a keletkezésénél olyan elemek csoportosultak, amelyek még Szent László idejében egy kis város kialakulásához vezetett a monostor lábánál, melyet Szent-Jobbnak, később Szent-Jognak neveztek.

Csalános és Csohaj már későbbi település a Berettyó másik partján. Legkésőbb Szentmiklóst alapították a Cserhát erdős dombjai között talán az 1172-ből reánk maradt birtokösszeírásban felsorolt erdővők (custodes nemorum) által.

A Berettyó bal partján, a hegy lábánál a Hegyköz kezdetétől a megye határáig, a 12. század végén meginduló királyi adományok nyomán egymás után alakultak ki a magyar községek, melyek később az adorjáni és a sólyomkövári uradalmak megalapítását tették lehetővé. Ezek a falvak északkelet felé haladva a következők: Szalárd, Adorján, Síter, Fegyvernek, Poklostelek, Vámosláz, Micske, Sánci, Margitta, Felsőábrány, Bályok, Széplak.

A HEGYKÖZ A KÖZÉPKORBAN

A gazdasági élet

A középkorban a Várad–Szatmár útvonal nem egyezett a maival. Váradról kiindulva Bihar mezővárosra áthaladva Szalárdon kelt át a Berettyón és itt kettéágazott: egyik vonala a vámos Székelyhídon és Asszonyvásárán, a másik a vásáros Szentjobbon és a vámos Olaszin át vezetett Szalacs városba. Szalacson ezt keresztezte a szabolcsi és szolnoki nagy sószállító út, Olaszin pedig a Krasznából jövő és Székelyhídon át a nyugatra vivő út. Székelyhídon ágazott ki észak felé a Nagymihályon (később Érmihályfalva) átvezető nagy út. Ez jelentősen kihatott az út mentén elhelyezkedő településekre.

A Hegyközvidék tatárjárás előtti gazdasági fejlettségére mutat az 1213–14 körül említett szőlők, gyümölcsösök és malmok. A szentjobbi apátság Szent Lászlótól 16 különféle foglalkozású szolgáltató csoportot kapott.⁷

Az 1241-es tatárjárás végigpusztított e tájon is. Györfi György szerint a tatárjárás előtt említett 168 helység közül 30, kb. 18 százaléka szűnt meg végleg, de a szentjobbi apátság birtokösszeírásának és a Várad Regestrumnak számos ismeretlen helyneve alapján, melyek valószínűleg szintén elpusztultak, az elnéptelenedés arányát a fenti érték kétszeresére kell tennünk. Szentjobb ugyanúgy elpusztult mint Várad. A Szent Jobbot Raguzába menekítik. A vész elmúlta után ismét itt őrizték, de csak a karcsont került vissza, a kéz feje Raguzában maradt. Van az ereklyéről egy egyházi ének, mely arról is nevezetes, hogy a legrégebb magyar nyelvű nyomtatvány volt, melyet 1484-ben adtak sajtó alá Norimbergában, és amely arról tanúskodik, hogy az ereklye itt volt a tatárjárás után is.

A váruradalmak kialakulása

A tatárjárás egyik hatása a várak építése és váruradalmak létesítése volt. A Dunántúlról származó Geregye nembeli Écs fia, Pál országbíró, aki már 1236-ban több birtokot kapott a királytól ezen a vidéken, birtokainak védelmére felépítette Adorján várát, Sólyomkö várát, Sebesvárt. Adorján vára körül létrejön az adorjáni váruradalom, melynek később Szalárd lesz a központja. Sólyomkövár volt hivatott a Sebes-Körös (Barátkától) és a Berettyó felső folyása (Vámosláz) közti hatalmas uradalom irányítására és védelmére. A Bisztra menti és Berettyó menti részek irányítása később Micske feladata lesz. Pál fia, Miklós vajda fellázadt IV. László ellen. A király a Barsa nembeli Tamást küldte leverésére, aki 1277-ben elfoglalja Miklós vajda várait, s így uradalmak a Barsa nem kezére jutottak. Tamás fia, Kopasz nádor lett öt vármegye (Bihar, Szabolcs, Szatmár, Szolnok, Kraszna) legfőbb bírójának és korlátlan ura. Hatalma tetőpontjában azonban összetűzésbe került Károly Róbert királlyal, aki 1318-ban elkobozza összes uradalmait. Az elkobzott várakba a király által kinevezett várnagyok kerültek, az öt vármegye feletti legfőbb bírói hatalmat pedig a Barsákat leverő hadvezér, Debreceni Dózsa nyerte el.

Zsigmond király a sólyomkövári uradalmat 1389-ben Kaplai János szörényi bánnak adományozta, s a következő századokban az uradalom sokszor cserélt gazdát. Az adorjáni uradalmat 1395-ben, Szalárddal együtt Csáky Istvánnak és fiainak adományozta. Ettől kezdve a Csákyak birtokában maradt, hosszú évszázadokon keresztül. Az adományozás oklevele a

⁷ Györfy, i.m. 668.

tartozékokról csak általában szól. Először 1421-ben, a Csákyak osztálylevele emlékezik meg a vár román falvairól: Borzik vagy Borszeg, Doborka (hamar elpusztult), Kozmaalmás, Kővág, Tótalmás. Később még két kis falu alakult ki: Sítervölgy és Férgeság.

Az egyház a fejlődés motorja

Ebben az időszakban, a 13. századtól a 14. század közepéig, e terület irányító és fejlesztő tényezői a kolostorok és a váradi püspökség voltak. A kolostorok voltak a keresztény műveltség központjai. A szerzetesek fő foglalkozása az oltár szolgálata volt. De emellett több foglalkozásuk volt: ők tanították a község gyermekeit a monostor iskolájában, mások a beteget és nyomorékokat ápolták, gondoskodtak az utasok, vendégek szükségleteiről, ismét mások a hiteleshelyi teendőket végezték, írták, sőt rajzolták azokat a nagy könyveket (kódexeket), melyek középkori műveltségünk tanújelei, történelmünk fontos forrásai. Híven ősi jelszavukhoz – „keresztrel és ekével” – követésre méltó gazdák voltak, akik megművelték földjeiket, szőlőt és gyümölcsfát ültettek, foglalkoztak állattenyésztéssel, halastavakat, gazdasági tanyákat létesítettek.

A szentjobbi kolostor hiteleshelyi joggal is rendelkezett, melynek eredete nem mutatható ki, de már 1239-ben nyoma van (conventus S. Dextre), hogy messze földről, a Szamos mentéről is eljöttek ide a perlekedő felek, hogy Szent István jobbjára esküt tegyenek, a konvent pedig az előtte lefolyt perről hiteles levelet adott ki. A rányomott pecséteken (három ismeretes) könyöknél meghajlított, kézfejével lefelé emelkedő s három ujjával áldást adó kéz látszik. Hiteleshelyi jogát 1486-ban veszíti el.

Az adorjáni nemzetségi birtokon biztos állott családi monostor, de hogy hol, azt nem tudjuk. Szalárd ferences kolostoráról csak a 15. századból vannak írásos adataink, de a kolostor egyházának gótikus stílusa mutatja, hogy legalább egy évszázaddal korábban épült. Szalárd földrajzi fekvése a középkori Várad–Szatmár útvonal mentén, a közeli Adorján várának védelme, valamint az itt álló kolostor biztosították azokat a feltételeket, hogy már a 14. században mezővárosi ranggal rendelkezett. Híres volt vásáraitól, melyeken gyakorlattá vált a bírói ítéletek közhírré tétele. A 15. századtól vámszedési és sótarolási ranggal is rendelkezett. A templom, amely ma a település nyugati oldalán emelkedik, valamikor a város közepén állott. A Csákyak szerveztek itt maguknak családi klastrot, akik a ferenceseket bízták meg, hogy hirdessék

az igét. Az egyháztól északra állt a kolostor, melynek első említése 1400-ból származik, amikor IX. Bonifác pápa bullájában búcsút engedélyez az épülő kolostoroknak, de később, 1402 után épült fel. 1451 telén Vitéz János püspök e falak között huzamosabban időzött, innen keletkezett egyik levelét. Falai között élt Szalárdi Sándor János krónikás is. 1556-ban a szerzetesek az ecsedi várba menekítik az egyház kegyzsereit.

A szentimrei apátságról nem sokat tudunk. A szentjobbi apátsággal szemben, mely királyi monostor volt, a szentimrei apátság nemzetségi monostor volt. Hogy melyik e nemzetség, nem tudjuk, története ismeretlen. 1340-ben még szerepel Báthori András váradi püspök levelében.

Nyilván a legnagyobb hatalom a váradi püspökség és a káptalan volt. De e területen mégis kevesebb befolyásuk volt. Birtokukban volt Pályi, Ujlak, Csátár, Tóttelek, Száldobágy, Kovácsi, Vajda, Szentimre.

Árpád-kori templomaink, melyek ma műemlékek, a 13. században épültek, román vagy gótikus stílusban. Ilyen az újlaki, a csatári református templom, a síteri, a szalárdi, a hodosi, a micskei református templom. Ezeket azóta átépítették vagy kibővítették. Egyedül a micskei templom maradt meg eredeti formájában, négy fiatornyos, árkados galériás tornyával, de a bolt-hajtásos mennyezetet síkmennyezzel cserélték fel. A középkorban a templomok belső falait sok helyen freskók díszítették. Ezeket a reformáció idején, a 16. században lekaparták vagy lemeszelték. Ezek töredékei ma is fellelhetők Síterben, Szalárdon, Hodoson. Restaurálás segítségével talán a síteri templomban lehetne a legtöbbet megmenteni, melyek a 13. és 14. századból valók.

Mivel a települések zöme a közlekedési utak mentén alakult ki, ezért szerkezetük vonalas típusú, vagyis hosszan nyúlnak el az út két oldalán. Az ebből nyíló utcák csak később keletkeztek. Halmaztelepülés csak kettő alakult ki: Szalárd és Szentjobb. Legfőbb telepítő tényezők a kolostorok és a vásártartás volt. Ezek köré épültek a házak. A vásárok fejlődése, a lakosság differenciálódása a különböző mesterségek kialakulásához és elterjedéséhez vezetett, az egyes mesterségek képviselői és azok családjai, egész utcasorokat hoztak létre: például a fazekasok, csizmadia stb. utcája.

Bihar megye 1552. évi dikális összeírásából pontos képet kapunk a települések földbirtokosairól. A Hegyköz legnagyobb földbirtokosai a Csáky család, a váradi püspök és a váradi káptalan. A földbirtokosok mellett megjelenik a hozzátartozott porták száma. Ebből következtetni lehet a települések nagyságára. A

nagy települések a következők voltak: Szalárd 43 portával, Csatár 61 portával, Tóti 42 portával, Újlak 38, Micske 36, Latabár 32, Hodos 27, Szentimre 26, Pályi 20, Szentmiklós 18, Tóttelek 16, Síter 16, Szentjobb 15 portával. A legkisebb volt Szentlázár 2 portával.⁸

A 16. század közepén tért hódít a reformáció. A Hegyköz vidékén 1556-ban áttérnek a kálvinista hitre. Jelenleg is a vidék nagy része református: Hegyközsáldobágy, Hegyközpályi, Hegyközújlak, Síter, Hegyközkovácsi, Jákóhodos, Biharvajda, Hegyközszentimre, Tóti, nagyobb rész Szalárd, Hegyközszentmiklós, Poklostelek, Micske, Hegyközc satár. Katolikus Hegyköztóttelek (szlovák újratelepítés volt 1781-ben), nagyobb rész Szentjobbon, kevesebben vannak Hegyközc satáron, Szalárdon, Hegyközújlakon, Hegyközsztentmiklóson, Micskén. Nagyrész ortodox lakosságú Sítervölgy, Csohaj, Farnas, Fegyvernek, Tótfalu, Kővág, Kisalmás, Borszeg, Sárszeg, Vámosláz vagy Kisláz, Szentlázár, Berettyókirályi.

A szentjobbi vár

A szentjobbi várat 1475-ben említik először, mint az apátság várát. Talán a tatárok betörése után épült, de adatunk nincs rá. A törökök terjeszkedésével egyidejűleg felértékelődik az apátság egykori várának szerepe. A pálosok elmenekülése utáni birtoklástörténetet csak hézagosan ismerjük. 1563-ban Németh Ferenc tulajdona, 1584-ben a Csákyak végházai között sorolják fel, 1595-től Bocskai István tulajdona. Ekkor a vár jelentősen kiépülhetett, mert Bocskai 1598–1599-ben hosszabb időt töltött itt, s castellumként emlegetik tartózkodási helyét (castello suo vicino a Varadino). 1607. május 1-jén Rhédey Ferenc kapta meg Rákóczi Zsigmond fejedelemtől. Rhédey berendezkedik a Várad után legfontosabb erődítménybe. A várban is építkeznek. 1621-ben végrendeletében a kaputoronyról intézkedik, s ő az, aki a régi monostor templomát is rendbe hozatja. Halála után ide temetik. A várban a Rhédeyek építhették a legtöbbet, ez volt a család egyik központja. A várat Szalárdi János közvetlenül a török foglalás előtt így írja le: „...a várnak szép erőssége volna kívül is, négy reguláris, ugyan jókora, mérőn földdel töltött téglafal-bástyái, közkőfal-kerítései, körös-környül jó szélesen a Berettyó lévén alatta kiöntödvé, az belső vára pedig négyszegben való sorbéli

igen friss úri házakkal olly erősséggel volna építette, az bástyák és tornyok szép tarackokkal, szakállasokkal, muskotályokkal erősítette, hogy ha elegendő oltalmazó nép lehetne benne, oda az ellenség kőfalrontás és ostrom nélkül be nem mehet vala.”⁹

1660-ban a törökök elfoglalják Váradot. Még ki sem tavaszodott, már a vidék legjelentősebb erőssége, Szentjobb után is kinyújtja kezét. Felszerelése megfelelő volt, csak elegendő védő nem volt benne, így 1661. február 21-én harc nélkül bevették a törökök. Szentjobbon szandzsákat létesítenek, melynek fennhatósága alá kerül az egész Berettyó völgye.

Adorján vára – bár a katolikus Csákyaké – mindig hű maradt az erdélyi fejedelemhez. Igaz, Csáky Pál 1556-ban meghódolt Ferdinándnak, de csak azért, hogy a várat el ne vegyék. 1558-ban Csáky Farkas alattvalói áttérve a protestáns hitre, megrohmozták a szalárdi kolostort és elfoglalták a templomot. 1604-ben a Bocskai ellen induló Belgiojoso itt rendezkedik be, de ahogy kivonult a várból, az azonnal meghódolt a fejedelemnek. 1613-ban özvegy Csáky Istvánné, amikor megtudta, hogy a Váradon megölt Báthori Gábor holttestét „egy alávaló ökör szekeren” Ecsedre szállítják, a „testet Adorján alatt elvétette, a maga kocsijára tétette, s úgy vitte be Ecsedre.”¹⁰ Szalárdi is megemlíti krónikájában, hogy 1659-ben a vár a fejedelem szolgálatában állott. Szintén ő említi, hogy 1660-ban Barcsai Ákos egy ideig itt tartotta fejedelmi udvarát. Várad elfoglalása után, a törökök lerombolják Adorján várát is.¹¹ De erről nincsenek írott adataink. Evlia Celebi török utazó elbeszéléséből tudjuk, hogy stratégiai fontossága miatt Apafi Mihály kijavíttatja a várat, s katonákat helyez el benne, megsértve a békekötést. Ezért Mehmed pasa 1665-ben lerombolja, Székelyhíd várával együtt. A vár két nap alatt a föld színével lett egyenlő, ágyúit és összes harci eszközeit Váradra szállították. Ezzel meg is szűnt a vár jelentősége.

A török uralom alatt

A török uralom alatt a terület lakossága növekedik, gazdasági élete fellendül. Főleg Szalárd fejlődik dinamikusán. Bekebelezi tíz szomszédos helység területét. Míg 1552-ben 45 portával, 1665-ben már több mint 100 portával rendelkezik. Fontos mezőgazdasági eseménynek tekinthető, hogy a törökök megkezdtek

⁸ Pest Frigyes kéziratok helynévtárából. 1864. Bihar vármegye, I., 10–48

⁹ Szalárdi János: *Síralmas magyar krónikája*. 647.

¹⁰ Budai: *Magyarország története*. II., 229.

¹¹ Gheorghie Gorun: *Contribuția cetății Adrian la lupta pentru autonomia Transilvaniei*.

a kukorica termesztését (törökbúza), melyet a lakosság nagy kedvvel vett át. Fejlődött a kertészkedés – káposzta, répa, petrezselyem, veres- és fokhagyma termesztése –, amelyet Váradra szállítottak. Nagyobb arányokat öltött a jászágtenyésztés. A Körösök és a Berettyó középső részein az ingoványok tisztásai, szigetei tele voltak legelésző csordákkal, juhnyájakkal. A kereskedelem rendszerint csere útján történt: a törökök szövetet, ipari cikkeket adtak a jászágokért, vagy pénzben fizették ki. A malmokat mindig kímélte a török, sőt maga is épített – a kenyérsütés a váradi vár törökjei számára jövedelmező foglalkozás volt. A halászat a lakosság egyik főfoglalkozását képezte, de ezért adót kellett fizetni mind a töröknek, mind a magyar földesúrnak.

Fontos megjegyeznünk, hogy a kurucok az 1670-es és 80-as években közel tíz évig itt kaptak szállást és étellemezést. Több helyen tartottak gyűlést, így 1674. augusztus 23-án Csatárban, ahol elhatározták, hogy Wesselényi Pál legyen az összes bujdosók fővezére.¹² Következő gyűléseik: Püspöki 1675, Tóti 1677, Vajda 1678, Bihar 1678 és 1684, Margitta 1679 és 1684, Diószeg 1681.¹³

1683-tól, a török elleni háború megindulásától ez a terület minden eddiginél fokozottabb mértékben vált katonai hadszínterré. Petneházi Dávid kuruc kapitány – miután Thököly Imre kuruc kapitányt a török vasra verte – háromezernyi hadával csatlakozott Caraffa császári tábornokhoz, kinek négyezer főnyi hadával 1686. február 9-én Szentjobb várának visszafoglalására indultak.¹⁴ Ezzel megnyitották azt a dicsőséges, s a török hatalmi állásra nézve végzetes hadjáratot, mely még abban az évben Buda várát is felszabadította másfél százados rabságából.

Szentjobb várában 500 főnyi török őrség tartózkodott. Eleinte megadásról hallani sem akartak, de amint a vár felett emelkedő magaslaton, az apátság egykori helyén, működni kezdtek a faltörő ágyuk, s egy bomba a vár löporos tornyát felrobbantotta, Váradról pedig már harmadnap sem érkezett segítség, szabad elvonulás kikötése mellett feladták a várat. Szentjobb, amely utoljára került a törökök hatalmába Bihar területén, legelőször szabadult.

1687. szeptember 22-én Bihar vármegye szertebujdosó nemesei összegyűltek Szentjobbon, s követeiket küldték fel Pozsonyba, hogy főispánt kérjenek. Az országgyűlésen jelen volt Benkovich Ágoston

váradi püspök is. Tudnunk kell ugyanis, hogy bár 1556 óta püspök nem lakhatott Váradon, de azért váradi püspök mindig volt. A katolikus egyház igyekezett megőrizni a jogfolytonosságot. Ezért Magyarország királyai mindig neveztek ki váradi püspököket, s a római szentszék megerősítette azokat. Ugyanakkor meg kell említenünk egy másik nagyon érdekes és fontos dolgot a váradi püspökök történetéről. Közülük már hárman hozták vissza Szent István koronáját Magyarország felséges urának. Vitéz János 1463-ban Németújhelyről, Fráter György 1551-ben Kolozsvárról, Pyber János 1621-ben Kassáról. S a három váradi püspök közül, mindjárt az első, Vitéz János, Hunyadi Mátyás megkoronázása alkalmával elnyerte azt a kitüntetést, hogy a király őt és püspökutódait Bihar vármegye örökös főispánjává tette. Így tehát Benkovich Ágoston püspök is ezzel a joggal rendelkezett, s 1688. február 24-én alá volt írva a kinevezése a bihari főispánságra. Mint főispán első dolga volt 1688. augusztus 30-ra összehívni Szentjobbra a vármegye tisztújító, vagyis újrászervező gyűlését.

A várban lévő katonaság védelme alatt nyílt meg közel 30 évi szünetelés után Bihar vármegye első közgyűlése. A vármegye első teendőinek egyike azon hadtest étellemezése volt, mely már akkor Várad és Szentjobb között, Diószegen, Félegyházán, Szentimrén, tehát a Berettyó jobb partján táborozott, s míg hátával a vármegye felső részeit fedezte, maga előtt a váradi törökök mozdulataira figyelt. 1689-ben a félegyházi tábor hajdúi szerencsésen elfoglalták Feketebátor várát. Ezután megindult, közösen a német ezredekkel, a váradi vár ostroma. 1692. június 7-én felszabadul Várad, június 8-án Benkovich Ágoston püspök hálaadó istentiszteletet tart kinn a szabadban, sátor alatt, mivel templom ekkor egy sem volt Váradon. 24 ágyúlövés hirdette a nap jelentőségét s örömét.

A török uralom megszűnése után

Kiinduló forrásként nem kerülhetjük el az 1692-es kamarai összeírás hasznosítását. Ezt az összeírást a kamara készítette, hogy felmérje a megye birtokviszonyait, lakóinak számát, gazdasági helyzetét – mindjárt a török pusztítás után. Várad közelében, tőle északra több népesebb község maradt meg. Valószínűleg, hogy ezek a helységek, mint a vár tartozékai, a tö-

¹² *Crisia*, 1977. Muzeul Țării Crișurilor, Oradea, 1977, 429.

¹³ *Magyarország Történeti Kronológiája. II. 1526–1848*, 494.

¹⁴ Dr. Karácsony János: *Bihar megye magyar népe a kurucz világban. A Bihar Vármegyei és Nagyvárad Régészeti és Történelmi Egylet 1901/1902-iki Évkönyve*, Budapest, 1989. 494., 497.

rök részről is nagyobb védelemben részesültek, s ez a magyarázata megmaradásuknak: Püspöki, Bihar, Hegyközpályi, Száldobágy, Pályiújlak, Csatár, Siter, Almás, Szalárd, Pelbárthida stb. A törökökkel vívott harcokban elnéptelenedett, elpusztult településeink a Hegyköz vidékén a következők: Adorján – Szalárd mellett, Latabár – a Csatártól Szalárdra vezető út mentén, Sanci – Szentlázár közelében, Süvegd – Hodos közelében.¹⁵

Az összeírás számszerű adatai ellenben teljesen megbízhatatlanok. A valóságos helyzetnél sokkal sötétebb képet ad. De fényt derít arra is, hogy a háborús állapot miatt az 1680-as években, csak Biharban, nyolc falu vált lakatlanná. Mindez akkor is beszédes bizonyíték lenne az ún. „felszabadító háború” pusztításairól, ha más egyéb adattal nem rendelkezünk. De beszédes példa erre a török időben jól fejlett Szalárd esete is. Az 1718–19-es első összeírás nyomán 87 portát és hozzávetőlegesen 435 lakos jegyeztek fel, szemben az 1665-beli 100 portával és 600 lakossal. E csökkenés oka a császári katonai megszállás, ami gazdaságilag is tönkretette a vidéket. Más szóval az osztrák csapatok legalább olyan pusztítást végeztek, mint a kivonuló törökök.

Szentjobb és Várad visszafoglalása, a katonai győzelem következményei érzékenyen érintették a Hegyköz, a Szentjobb környéki települések sorsát, s a helységek birtoklásának alakulását.

A HABSBURG-URALOM BERENDEZKEDÉSE A HEGYKÖZÖN

A berendezkedés kezdetei

A Habsburgok a császári seregek által felszabadított terület birtokviszonyait mielőbb rendezni kívánták, ami az erdélyi fejedelmi hatalom által használt javak átvételét, a Thököly-felkelés mellett kiállók megbüntetését, s a Habsburg-pártiság jutalmazását szolgálta. A császári udvar Benkovich Ágoston váradi püspöknek juttatta a főispáni tisztséget és ezzel megtörtént az első gyakorlati lépés az erdélyi közigazgatástól való elszakadásra. Az újjászerveződő váradi püspökség 1693-ban kapta vissza korábbi javaira vonatkozó birtokjogát.

Mint tudjuk, 1689-ben a török uralmat az osztrák váltja fel. Először jött a visszafoglalás borzalma, a rekvizitációk, a falvak felperzselése, majd megjelent a királyi rendelet, hogy ezeken a területeken csak a római

katolikus vallás gyakorlata szabad és lehetséges, annak ellenére, hogy a lakosság nagy része református. Így a török alóli felszabadítás se gazdasági, se nemzeti, se vallási tekintetben nem jelentett javulást, sőt még nagyobb elnyomást hozott. A politikai szabadság és vallásszabadság teljes megszűnése indítja el a Rákóczi vezette felkelést, amely kiterjedt erre a vidékre is. Arra, hogy a fejedelem hadai a Berettyó völgyének területére léptek, a rác pusztítások adtak okot. Károlyi Sándor megfékezni akarta a martalócokat, s egyben biztosítani e vidéket a felkelt magyarságnak. Károlyi megjelenvén 6000 emberéből álló seregével, 1705-ben megtámadta és megverte a rácokat Szentandrás mellett. A szabadságharc elbukik. Az 1711-es szatmári béke következménye a várak lerombolása. Lerombolják Szentjobb várát, Solyomkővárát.

A megye népességviszonyainak alakulásában lényeges szerepet tulajdonítunk a paraszti migráció két fő áramának: a jobbágyköltözéseknek, illetve székéseknek egyrészt, másrészt pedig az e területre irányuló külső, idegen etnikum bevándorlásának egyaránt.

Szinte minden megyének érdekében állott, hogy újabb és újabb jobbágyok telepedjenek meg birtokaikon. Attól azonban már mereven elzárkóztak, hogy a jobbágyok onnan is tovább költözzenek. Megyénkben világosan mutatja e törekvések kettősségét: Benkovich Ágoston váradi püspök egy évi adómentességet ígért a püspöki birtokokra telepedőknek 1696-ban. 1711-ben azonban már Bihar megye minden lakosának egyetemlegesen tiltották meg, hogy bárki egyik helyről a másikra költözzék: „ki, ahol most van, ott lakjék” – rendelték el. A jobbágyság mozgásának következménye, hogy jelentős számú népesség költözött Bihar megyébe Békés és Szabolcs megyéből.

A népesség növekedését elősegítette a megyébe irányuló román bevándorlás. A 18. század elején fokozatosan nő a településeken belül a románok részaránya, illetve a teljesen románok lakta falvak száma.

Gazdasági élet

A terület természeti-környezeti, valamint gazdasági viszonyaira jó felvilágosítást nyújtanak az országos összeírások. Az 1715. és 1720-as összeírások, valamint az úrbérrendezéskor felvett kilenc kérdőpontra adott jobbágyi válaszok jól mutatják be a gazdasági helyzetet. Kiemelt jelentőséget tulajdonítottak a folyók, patakok szerepének, a vízjárta területek határrészen-

¹⁵ Bunyitay Vince: Nagyvárad a törökfoglalás korában. 1660–1692. 494, 500.

kénti meghatározásának. A Berettyó szabályozása előtti időszakban rengeteg gondot okozott a vele határos településeknek. Az áradások állandóan fenyegették, melyek erősen befolyásolták a hasznosítható területeket, a rajta levő termést, s ez befolyásolta a lakosság számát is. A falvak zömében kevés és sovány szántóval, de bőséges szőlővel rendelkeztek. A szélesen elterülő völgyben a falvak kisebb-nagyobb emelkedőkre, halmokra települtek, s a körülötte levő vízjárta részeken kevés volt a szántóföldi művelésre alkalmas terület, ezért inkább állattartással foglalkoztak. Emellett jelentős volt a halászat. A dombokra felszaladó vagy a dombok, itteni szóhasználattal a „hegyek” tetején álló települések esetében még inkább dominált az állattartás és a szőlőtermesztés. Ilyen falvak voltak Száldobágy, Hegyközpályi, Pályiújlak, Csatár, Tóttelek, Sítér. De itt a falvak kisebb-nagyobb erdőségekkel is rendelkeztek, ahol a fa hasznosítása mellett jelentős volt a makkoltatás.

Több esetben azt jegyezték fel az összeírók, hogy a föld a kertekben van, s ezért többnyire csak kukoricát tudnak termeszteni. Gyakorlatilag azt jelentette, hogy nincs szántóföldjük. Ilyen volt például Poklostelek, mert körülötte vízjárta terület volt, vagy Borzik, Kővág és Sítervölgye esetében, ahol erdők veszik körül. Itt határukat irtások által alakították ki. Nem volt ritka, hogy kevés szántóval rendelkező települések, megélhetésük miatt, a pusztákat használták, vagy máshol béreltek területeket, főleg kaszálónak vagy legelőnek.

A kukorica, mióta meghonosították, kedvelt terménye volt e vidék népének. A legelterjedtebb élelem- és takarmánynövények közé tartozott. A búzatermés állandóan növekedett. A tiszta búzát általában megkülönböztették a kétszerestől, azaz a búza és rozs keverékétől. A különböző falvakban vallották, hogy földjük a tiszta és kétszeres búzát is megtermi. A rozstermés egyenletes – de a búzától jelentősen elmaradó volumenű – emelkedése a kenyérgabonaként való hasznosításon túl a népi építészetben (zsúpfedeles házak) betöltött szerepére is utalhat. Az árpatermelés a század elejéhez képest majdnem negyedére csökkent. Ezen nyilván változtattak a század második felében megépített serfőzőházak, ahonnan az egész megyébe árpa után küldték a megbízottakat. A takarmánygabonák közül kétségtelenül a zabtermés mutatott egyenletesen magas szintet. A középkorban oly nagy népszerűségnek örvendett köles terméseredményei viszont drasztikusan visszaestek.

E vidék a legrégebbi időktől kezdve **szőlőtermesztéssel** foglalkozott. Emellett ősi foglalkozás a fakitermelés volt, ami az idők során az erősen megcsappant erdőállomány miatt eltűnt. A 15–16. századi levéltári adatok Adorjánt, Szalárdot, Sítert, Csatárt, Királyit, Poklostelket, Sítervölgyét még nagy erdőkkel kapcsolatban említik, Sítert, Kovácsit, Száldobágyot pedig a szőlőtermesztéssel. Sőt tudjuk, hogy a szentjobbii barátok már a 14. században kereskedtek kitűnő minőségű boraikkal. Az 1692-es összeírás szerint a szőlőket a török hódoltság utolsó szakaszában is sokkal inkább karbantartották, mint a szántóföldet. Több községben a szőlőművelés volt a lakosság fő foglalkozása. Telkeik elpusztultak, vetésük nincsen, de szőlőművelésük helyenként elég számottevő. A szőlőterületek nagyságát az összeírás a megműveléshez szükséges napszámok alapján határozza meg. Így Sítér 66 kapásnapszámnyi szőlővel rendelkezett.¹⁶

Bár pontatlan, de mégis rengeteg adattal szolgál Bél Mátyás Bihar megye leírásában, amely 1723-ban készült. Ebből idézünk: „Bor a vidék egy járásában terem, magas fekvésű helyen, a Vörös Réz-hegység lejtőin, amely Erdély határait érintve egészen Szatmár megyéig Pusztaiújlak mellett Telegdet, Vársárhelyt, Váradot, Püspekit, Bihart, Félegyházát, Diószegyet, Székelyhidat, Kiskerekít, Asszonyvásárárt, Ottományt és más falvakat mintegy körbe fogja. Mivel az ég és a föld különböznek, ez a termést megváltoztatja. Vannak, akik a termékenység rendjét úgy állítják fel, hogy első helyre az asszonyvásári szőlőket helyezik, utánuk a diószegieket teszik, majd a székelyhídiakat, utánuk a margitaiakat, azután a vajdaiakat, továbbá a szentimreieket, majd a csatáriakat, a bihariakat, utánuk a püspökiet, továbbá a váradiakat, végtére a vásárhelyieket, legutolsóként pedig az újlakiakat. Mások három osztályt állítanak fel. Az első osztályba sorolják az erős borokat, ezek a többiekénél tüzeesebbek, ilyenek véleményük szerint a csatári, püspöki, bihari, váradi, vásárhelyi szőlőkben teremnek; a másodikba a kisebb kellemesebb ízű, különlegesebb borokat helyezik, ezt a dicsőséget a vajdai, szentimrei, diószegi boroknak adják; harmadik osztályúnak mondják a székelyhídi, asszonyvásári, margitai és újlaki borokat, amelyeket mérsékelt erejűeknek, de kellemes ízűeknek tartanak. Osztályozása tudniillik: A) osztály: diószegi, vajdai, asszonyvásári, vásárhelyi, szentimrei, püspöki, újlaki. B) osztály: csatári, bihari, margitai, székelyhídi, váradi. C) osztály: szalacsi,

¹⁶ Mezősi Károly: Bihar vármegye a török uralom megszűnése idejében. (1692). 150.

ottományi, telegdi, micskei, ezek sorát a sarkadi zárja, amely elsőként érik meg, ezért ezek a szőlőskertek szüretelnek először, ez idő szerint a legnagyobb nevet és hírt az alispánnak, Budai Zsigmond úrnak kell adni. Bármint legyen is, ízleléssel nem lehet pontosan megállapítani, senki sem tudta könnyen eldönteni, hogy a váradi borok az erősebbek, jöllehet az asszonyvásáriak nem nagyon engednek nekik, míg a székelyhídiak tartósabbak, a vásárhelyiek pedig édességben múlják felül a többieket. Az ok a nap állásában van, amely ezt dél felől állandóan éri, míg a többiek napkeletre, részben pedig napnyugatra fekszenek. A bihariakat állandóan éri, a diószegiek és a székelyhídiak nyugatra tekintenek, az asszonyvásáriak keletre fordulnak.¹⁷

Bihar megyében a Mária Terézia rendelete alapján elkezdett úrbéri rendezés 1769-ben indult. Egyik településnek sem volt saját urbárium. Csak megegyezések, contractusok voltak a földesúrral, néha az is csak szóban. Vagy csak egyszerűen azt a taxát fizették, amit és amikor a földesúr behajtói kérték. A földesúrnak kilencedet fizettek minden földi terméskből. Micskén, Tótiban, Szalárdon, Csatárban és Újlakon királyi dézsmát is fizettek. A szántást a földesúrnak legtöbbször négy, néha hat vonómarhával végezték. Ezek mellett más szolgáltatások is voltak, bizonyos események vagy ünnepek alkalmával.

Bihar megyének a 18. század egészében komoly nagyságrendű, elsősorban az érmelléki és a váradi járásban (rézaljai dombokon) koncentrált szőlőterületei voltak. Csatáron a szőlőhelyen „számos idegen úr és közrendű ember” szőlője volt, s az odavaló szegénység, ha akarta, kenyerét kereshette a külső emberek szőlőjének művelésével. A Királyiban lakó szőlősgazdák mércéje a micskei bor, melynek a termelői viszont kiemelik, hogy az híresebb, mint a rézaljai vagy a laksági. Poklosteleken a kevés helyi szőlő jó időben jó bort terem. Jó bortermő szőlőhegyek találhatóak Síter és Sítervölgye határában is. Szentlázáron a lakosok felének hegyi szőlője van, s a boruk olyan jó, mint a már említett micskei. A szentimrei hegyen termett bor 1 máriással drágább, mint a laksági.

Több azoknak a helységeknek a száma is, ahol kerti szőlőt művelnek. A szőlőtermesztés nem feltétlenül a település határában folyt, hanem a kisebb-nagyobb távolságra lévő, jó minőségű bortermő szőlőhegyeken. Jákóhodoson jegyezték fel, hogy szőlőhegy ugyan nincs a határban, a földesurak azonban a kovácsi szőlőhegyet a „vigyázásuk

és a gondviselésük alá” bízták, s szőlőik – nekik és idegeneknek is – ott vannak. A nagytótfalusiak „a váradi, csatári, szentjobbii, szentimrei, diószegi szőlőhegyekre szoktak pénzért kapálni járni”. Pályiújlakon „vagyon a határunkon nevezetes és jó bortermő szőlőhegy, ahol más külső érdemes embereknek is szőlei vannak. Szalárdnak nem nagyon volt szőlője. Ellenben a szegények a környékbéli szőlőkbe jártak kapálni, „s szüretnek alkalmával szekereikkel bérért Debrecenbe és máshová hordják a borosgazdák borát”.

A **szőlő-gyümölcsös** együttes előfordulása egyaránt megtalálható volt szőlőhegy (Csatár, Diószeg) esetében, illetve olyan falvaknál, ahol csupán kerti szőlő volt (Fegyvernek). Általában úgy jellemezték, hogy kevés gyümölcsfa van, főleg a szőlők aljában. Pályiújlakon „többnyire mindnyájunknak vagyon feles gyümölcsöse, melynek gyümölcsét Váradon szoktuk leginkább eladni”.

A termesztett gyümölcsfajtaikat tekintve csak korlátozott érvényű megállapítást tehetünk. A feljegyzések jórésztében csupán a gyümölcsös kifejezés szerepel, az azonban már nem, hogy pontosan mit termesztettek. A konkrét megnevezést tartalmazó beírások alapján úgy látjuk, hogy a legkedveltebb, legelterjedtebb gyümölcsfa a szilva volt. A szilva mellett az alma is kedvelt gyümölcs volt.

A paraszti háziipar egyik legfontosabb alapanyagát, a kendert széles körben termesztették Bihar megyében az úrbérendezés körül is. A kendert termesztő falvak zömmel a folyók közelében találhatóak. Legtöbb helyt lejegyezték, hogy „kenderáztató vizünk jó vagyon”.¹⁸

Jelentős volt az **állattartás** is ezen a területen. Az ökörállomány, bár számszerűen gyarapodik, mégsem elégséges a földműveléshez. Általában a kétörös gazdák domináltak, de az állományt a jobbágyok alig 30%-a birtokolta. Ebből következik, hogy a jobbágygazdák rákényszerültek, hogy földjüket közösen, „cimborában” műveljék meg. A lóállomány növekedése a 18. században csak részben oldotta meg az igaerőben jelentkező hiányosságokat. Ez azért volt így, mert a lovak nem mindig ott voltak találhatóak, ahol ökörből volt kevés. Sok esetben jelentős ökörszámmal rendelkező gazdák kezén találunk ugyancsak jelentős lóállományt. Ugyanakkor egyesek fuvarozással keresték kenyerüket. De a felesleggel rendelkező gazda is lóval fuvarozhatta terményeit, portékáit Debrecen, Várad vagy valamelyik közelebbi mezőváros piacára.

¹⁷ Bél Mátyás: Bihar megye leírása, in Bihari Múzeum Évkönyve II., 59.

¹⁸ Bársony István: Bihar megye adózó népessége a XVIII. Században. Magyar Történelmi Tanulmányok. XVI., KLTE, Debrecen, 1985., 30.

A tehéntartás elsősorban a tej és az abból nyerhető túró, tejföl, vaj, sajt miatt bírt fontossággal. A sertésenyésztés szintén a lakosság élelmézésében játszott szerepet. Eltartásában ekkor még döntően a makkoltatás bírt fontos szereppel, a Hegyköz pedig akkor még bővelkedett erdőben. De a mocsaras, vizegyős területeken is megtalálták a táplálékukat. A juh és kecske igénytelen a legelő minősége szempontjából. Elsősorban a tej és túró, kevésbé húsa miatt tartották. A méhészet szintén jelentős volt.

Összesítve e terület 18. századi mezőgazdaságát: gabonából gyengébb eredményt értek el, hiszen kukoricából, zabból, rozsból, árpából és kölesből a megyei átlagszintnél kevesebbet vetettek el. Ökőrből a megyei átlagszint felett tartottak, de lóából, tehénből, sertésből és juhból ezek a települések kevesebbel rendelkeztek, mint az átlagérték. A szőlőtermesztés ennek a területnek az egész arculatát meghatározta és a fő megélhetési forrást jelentette.¹⁹

A paraszti termelőtevékenységben a 18. században is jelentős szerepe volt az **erdő** hasznosításának. Mint már utaltunk rá, a megye nagy részét erdő borította, s ebből úgy tűnne, van elég tűzi- és épületfa. De az irtásföldek növekedésével erősen csökkent az erdők területe. A hegyeket elhagyva már a század első harmadában, különösen az érmelléki és sárréti járásban, több falu lakói panaszojják a fában való szegénységüket. Szentimrén például épületfa egyáltalán nincs, tűzifa is alig. Több település lakóinak kellett szomszédos területekről, prédiuumokról a fát szállítaniuk. A dombokon levő települések számára mind a tűzifa, mind az épületfa elegendő mennyiségben van, s ingyen, sőt néhány helyen eladásra is igénybe vehetik az erdőt, mint Tóttelek, Síter, Sítervölgy. A bihariak részére a tótteleki erdőről enged az uraság fát hordani. Épületre valóért szekerenként, tűzre valóért pedig marháknként egy garas fizetése fejébe. A tótteleki erdőről szereztek fát a csatáriak is. A csohalyiak tűzifát a saját erdejükből, épületfát pedig a szentjobbiból hoztak. A sárszegiek a szentjobbi erdőből kapták a tűzifát. Jákóhodos határában nincs tűzifa, „a sok közöttük való szegénység rekettyével tüzelget”, a marhás emberek pedig a szomszéd határokból szereznek fát. Tüzelni való nád annyi van, hogy más falunak is eleget eladhatnának. Paptamásin a rekettyén, cserén kívül semmi más nincs, Pályiújlakról hoznak épületfát.

Fényes Elek 1851-ben, Magyarország Geographiai Szótárában a következő adatokat ismerteti: Száldobágy: 2000 hold erdő, 1045 hold szőlő,

Hegyközújlak: 1600 hold erdő, 900 hold szőlő, Csátár: 1320 hold erdő, 1000 hold szőlő, Hegyköztóttelek: 310 hold erdő, 130 hold szőlő, Latabár-pusztá: 678 hold erdő, Síter: 1000 hold erdő, 200 hold szőlő, Bihar: 2700 hold szőlő, Hegyközkovácsi: 386 hold szőlő, Szalárd: 900 hold erdő, Hegyközszentimre: 507 hold erdő, 970 hold dézsmás szőlő, 102 hold taksáskerti szőlő, 100 hold majorsági szőlő, Szentjobb: 1600 hold erdő, 700 hold dézsmás-, 200 hold majorsági szőlő, Hodos: 158 hold erdő, Farnos: 800 hold erdő, Hegyközszentmiklós: 4000 hold erdő, 800 hold szőlő.

Már a század első harmadában készült összeírások alapján is jól elkülöníthetők egymástól a főbb **piaci körzetek**. A megye két legnagyobb felvevőhelye Várad és Debrecen volt. Váradra szinte a megye minden részéből szállítottak árukat a falvak lakosai, míg Debrecen elsősorban a sárréti és az érmelléki járás településeinek biztosított piacot. De jelentősek voltak Szalárd, Diószeg, Margitta piacai is. Mit vittek a piacra? Számszerűen legjelentősebbnek a bor, a gyümölcs és a pálinka értékesítése látszik. A bort tekintve meghatározó a nagy szőlőtermesztő vidékek szerepe, míg a gyümölcs csak részben került ki erről a tájról. A zöldségfélék értékesítése igen korlátozott mértékű volt. A marhát főleg a váradi piacra vitték. Ott találjuk viszont a piacokon a meszet, nádat, gyékényt, fát, üveget, szénát, s természetesen a sót.

Az iskolák szervezése

A 18. század másik fontos eseménye az iskolák szervezése volt. Bunyitay Vince szerint Biharon a középkorban is volt népiskola: „Történeti adatunk nincs ugyan rája, mindemellett semmi kétség benne, hogy míg Köleséren, Telegden, sőt az éppen igénytelen Örvénden is találunk a középkorban népiskolát, ilyen Biharon sem hiányzott.” Az iskolák szervezési éveire vonatkozó adataink Fényes Elek 1851-ben megjelent Geographiai Szótárából ismeretesek. A legrégebbi ismert adat Hegyközpályiról van, ahol 1700-ban református vegyes iskola létesült.

További adataink: Tóti 1700 eleje (református vegyes – nincs pontos adat), Csátár 1703 (katolikus vegyes, a református fiúiskoláról nincs adat), Hegyközszáldobágy 1730 (református vegyes iskola), Micske 1730 (ref. fiú- és leány-, a katolikusról nincs adat), Síter 1753 (ref. fiúiskola), Hegyközkovácsi 1760 (ref. vegyes), Hegyközszentimre 1765 (ref. fiú-), Szentjobb 1774 (r. kat. vegyes, ref. vegyes?),

¹⁹ Pankotai László: Mezőgazdasági termelőkörzetek a XVIII. századi Bihar megyében. Magyar Történeti Tanulmányok, XVIII., 132.

Hegyköztöttelek 1788 (kat. vegyes), Hegyközszentmiklós 1800 (ref. vegyes), Bihar 1828 (kat. vegyes, ref. vegyes?), Sárszeg 1828 (g. kat. vegyes), Kóvág 1834 (r. kat. vegyes), Szentlázár 1836 (g. kat. vegyes), Fegyvernek 1846 (r. kat. vegyes), Biharcsanáros 1871 (görög katolikus vegyes), Jákóhodos 1873 (községi fiú- és leányiskola), Berettyócsuhaj 1873 (állami vegyes), Sítervölgy 1888 (g. kat. vegyes), Poklostelek 1896 (állami vegyes), Szalárd 1898 (községi fiú- és leány-, a felekezetről nincs adat). A 3 utóbbinál az egyházi iskolákra vonatkozóan nem találtam adatot, hasonlóan a Vajdán alakult református vegyes, a Hegyközújlakon alakult kat. vegyes és ref. fiúiskolákról sem.

A HEGYKÖZ A KORSZERŰSÖDÉS ÚTJÁN

A vizek szabályozása – harc az árvizek ellen

A Berettyó a Tusza melletti triász kori mészkőplató tövében található karszt-forrásokból ered. Levezeti a Somlyói medence délnyugati részének vizeit, miközben áthalad a nagyfalui eróziós medencén. Margittától nem messze, a Bisztra beömlése után ér a Hegyköz vidékére, ahol nagyon széles völgyet hozott létre a Rézalja és az Érmelléki dombok között. E széles lapályon a múltban Poklostelektől kezdve, de különösen Szalárdtól, ahol már az alföldre lép, a lejtő kis esése miatt erősen kanyargott, meánderezett, sok helyt elmoszarasítva a területet, főleg a Sárrét lapályán. Számptalan árvizet jegyeztek fel: 1746, 1750, 1774, 1782, 1784, 1788, 1806. Ezek méreteiről kevés adat maradt fenn, de az 1816., 1830., 1855. évi árvizekről tudjuk, hogy az utóbbi időszak legnagyobb áradásai voltak, s úgyszólván kitöltötték a Körösök és a Berettyó egész völgyét. A legmagasabb árvíz az 1879-es volt, mikor a víz, az időközben felépített védőtöltéseket átszakítva, elárasztotta az egész vidéket.²⁰

E völgy iszappal való feltöltését elsősorban az itt épült malmok gátjai idézték elő. Az eredeti meder, a malomgátak által feliszapolva, alkalmatlanná vált a víz levezetésére, s a víztömeg a mederből kiszorítva, oldalt új medret igyekezett magának létrehozni. De ezeken az oldalágakon épített újabb malmok gátjai ezeket is eliszaposították, s ez így ment ágról ágra, ami nagy kiterjedésű mocsarak keletkezéséhez vezetett. Huszár Mátyás mérnök 1823-ban így ír a Berettyó vidékéről: „Ezen vidéken ne keress a folyó szabályozására készült műveket, hiszen a folyó medre az árvizeknek negyedrészt sem viszi le, s annak folyását közép vízálláskor a molnárok

tetszése határozza meg. Gyakran volt módomból látni magas gátakkal és partokkal bíró malmokat, s habár nem volt örölni való gabona, s bár az árvíz már szerte-széjjel elterült, a malomnál lévő zsilipeket mégis teljesen zárva tartották.”

Már 1613-ban, II. Mátyás uralkodása idején, törvény mondja ki, hogy „az árvizek kiöntései ellen megengedett a töltések építése”. Ez arra enged következtetni, hogy az árvíz elleni védekezés, a gátépítés, már a 17. században kezdetét vette, de minden rendszer és terv nélkül.

A 19. században nagyarányú munkálatok indulnak meg. 1807-ben az I. Ferenc által kiadott törvény megengedi a birtokosoknak, hogy saját költségükön védműveket építsenek az áradások ellen. Még ugyanabban az évben, a vízimalmok káros hatásai miatt felmerült sok panaszra elrendeli a malmok átalakítását vagy lerombolását. E rendelet, csak a Berettyón, 11 malmot érint. Egyes malmok fenékgátját lejjebb helyezték, zsilipekkel látták el, a folyó medrében a malom körül csatornázási munkálatokat végeztek. A malmok egy részét lerombolták.

1829–34 között megépítik a 20,5 km hosszú Berettyó-csatornát, mely a Berettyó vizét a Sebes-Körösbe vezeti, a Sárrét kikerülésével, Bakonyszeg és Szeghalom között.

Az 1836-ban hozott törvény kimondja, hogy a földbirtokosok kötelesek hozzájárulni a vízművek költségeihez, a haszonarány nagyságához mérten.

1845-ben császári rendelettel gróf Széchényi Istvánt királyi biztosnak nevezték ki a Tisza völgyébe. Körutazását szeptember 27-én kezdte, s mindenütt, ahol megjelent, tanácsot adott, buzdított, a szabályozást és az azzal kapcsolatos ármentesítést a társulás útjára terelte, s ahol csak lehetett, ármentesítő egyleteket alakított. Így 1845. december 7-én a Körösök völgyében is megalakult egy ármentesítő társulat, Körös Szabályozási Társulat néven. 1845. október 15-én a Szegeden összehívott értekezleten megalakult a Tiszavölgyi Társulat, gróf Károlyi György elnöklete alatt. A társulat a vidéki osztályai – ármentesítő egyletek – részére alaprendeleteket és szabályokat alkotott, melyek a Tisza völgyének sikeres rendezésére vonatkoztak. Ezeket a szabályokat a Körös Szabályozási Társulat 1847. július 6-i közgyűlésén megvitatta és teljes egészében elfogadta.

1852-ben a társulat a Körös–Berettyó Szabályozási Társulati Választmány elnevezést vette fel, melynek elnöke báró Wenkheim László lett. Ebben az idő-

²⁰ Gallacz János: *Monográfia a Körös-Berettyó völgy ármentesítéséről és ezen völgyben alakult vízrendező társulatokról*. Nagyvárad, 1896.

szakban a Körös–Berettyó völgyében nyolc társulat kezdte meg működését, de munkálataik nem vezettek célhoz, mert működési körük nem foglalta magába az egész vízrendszert, s munkájuk nélkülözött minden rendszerességet. Ennek megszüntetésére a központi bizottmány, illetve az építészeti főigazgatóság a Körös–Berettyó völgyére egy általános szabályozási terv kidolgozását határozta el. Ennek alapján 1855-ben Szalárd és Kismarja között új mederbe terelik a Berettyót – a Szalárdtól Jákóhodosig és onnan Kismarjáig tervezett, egyenes irányú, mintegy 14 km hosszú csatornával – a völgy közepén. Ugyanakkor mindkét oldalon védőtöltéseket emeltek.

A gazdasági élet fejlődése

Amint láttuk a 19. század legnagyobb megvalósítása a vizek szabályozása, a pusztító árvizek megszüntetése volt. Nézzük meg, hogyan tükröződik ez a gazdasági életben. Mindjobban elterjedt az állattenyésztés és állatkereskedelem. Főleg szarvasmarhával és sertésenyésztéssel foglalkoztak, ló- és juhtenyésztéssel kevésbé. Fényes Elek a 19. század első feléről írja, hogy mindenütt sok sertést nevelnek, s igen szegény embernek tartják azt, aki télen legalább egy pár hizott sertést le nem öl, továbbá, hogy nem annyira mangalicát, hanem a szalontai magyar sertést kedvelik.

1848 után, a jobbágyság megszüntetésével, a majorsági birtokok elvesztették eddigi munkaerejüket és legfőbb jövedelmi forrásukat. A földbirtokosok a kapott váltságösszeget a birtokok felszerelésére használták fel. A volt jobbágyok a tulajdonukba került földek jobb kihasználására áttértek a belterjesebb gazdálkodásra. A legelőgazdálkodásról áttérnek a szántóföldi gazdálkodásra. Ugyanakkor nagy mértékben elterjedt a kertészkedés. Termesztenek burgonyát, paprikát, sáfrányt, zöldséget, babot (főleg a feleskukorica között, mivel a mellékterményt nem kellett felezni a földesúrral), vörös- és fokhagymát. Amely község határában meghonosul a hagymatermesztés, ott nagyon felszál a föld ára és haszonbére. Elterjed a káposzta termesztése, amelyet azelőtt Erdélyből hoztak. Fejlődik a gyümölcsstermesztés – nagyon elterjed az alma-, szilva-, cseresznyefa. Így a 19. század második felétől a Hegyköz falvai Nagyvárad éléskamrájává váltak, ők látták el az itteni piacot friss zöldséggel, tejtermékkel, tojással, a dombvidéki falvak pedig gyümölcscsel.

A Hegyköz falvai a szalárdi, a váradi, a diószegi, székelyhídi, margittai piacokra vitték eladni állataikat, vagy ezeken a piacokon szerezték be mezőgazdasági és ipari szükségleteiket. Mind a mai napig e piacokon

cserélik ki termékeiket. A legfontosabb piac ma már a nagyváradi, de a távolabbi falvak, mint Szentmiklós, inkább Székelyhídra, Micske és a környékbeli falvak pedig Margittára járnak piacra. Bár mindegyik falu szinte mindennel foglalkozik, azért mégis megfigyelhető bizonyos „szakosodás” a piacozó falvak között: Hegyközszáldobágy fő terméke a zöldség, gyümölcs, tejtermék mellett a virág, Hegyköztótteleké a gyümölcs, burgonya, Sitér a gyümölcs (cseresznye, szelídgesztenye, noszpolya), Sítér völgyé főleg tejtermék (elsősorban házhoz szállították), Biharé a zöldség és a gyümölcs, Szentimrének a tejtermék, tojás, gyümölcs, hagyma.

Iparosság a 20. század elején

A századfordulót a látványos gazdasági fejlődés jellemezte. Főleg az ipar fejlődött ugrásszerűen, de ez inkább a városokra volt jellemző. Falun megmaradt és fejlődött az az iparos réteg, amely a falu önellátását biztosította. A Hegyközön nagyiparról nem beszélhetünk, csak kisiparosokról, akik zömében egyedül, vagy egy-két segéddel dolgoztak. A mesteremberek számát a szükséglet határozta meg, elsősorban a lakosság lélekszáma, vagy a lakosság főfoglalkozása. Mivel a főfoglalkozás a mezőgazdaság, ennek különböző ágazataihoz kapcsolódnak a mesterségek. A növénytermesztésnél használt kézi szerszámok és gépi eszközök készítésére és javítására szükség volt kovácsokra, lakatosokra, gépészekre. A századfordulón a jó kézi szerszámokat, valamint a szántáshoz, aratáshoz szükséges eszközöket a falusi kovács készítette, később lett nagyipari termék. Az igásállatoknak szükség volt szíjakra, zablára, vontatókra, melyek a bőrfeldolgozásból származtak. A szőlő- és borvidékeken szükség volt kádárokra vagy pintérekre, akik hordókat, kádakat, faedényeket készítettek. Az állattenyésztők is használtak eszközöket: szíjakat, ostorokat, késeket, ollókat, zablát, faedényeket, billogot (bélyegzőt), de építettek karámot, ólakat, kaptárokat.

A lakóházakat általában kalákában készítették, de szükség volt kőművesekre és ácsokra. Az ácsok segítettek az ólak, istállók és más gazdasági épületek és építmények készítésénél is. A falusi bútorkészítők, az asztalosok, sok helyt nagyon szép munkát adtak ki a kezükből. Az asztalosok készítették a kender feldolgozásához szükséges eszközöket is, a tilolótól, a rokkán keresztül, a szövőszékig. És itt gyakran találkozunk a népművészettel. A mester sokat adott a szépségre is, nemcsak a minőségre. Ugyancsak emberi szükségleteket elégítettek ki a szabók, cipészek, csizmadiák,

molnárok, hentesek, borbélyok, s ide vehetjük a kocsmárosokat is. Fazekasok egyedül Szalárdon voltak, de mára már nincs semmi nyomuk. Tímárok nem voltak a Hegyközön, ezek már rég céhekbe tömörültek a nagyobb városokban, de erre az időre már ezeket is kiszorította az ipar. Külön fonó-, szövőipar nem volt, hanem háziiparként működött. A kendert kalákában, fonókában dolgozták fel fonallá, majd legtöbb háziasszony az otthoni szövőszéken készített különböző ruházati anyagokat, lepedőket, törölközőt, zsákot stb. A második világháború után ezeket kiszorította az olcsó gyári termék.

Malom szinte minden település mellett működött, a közeli folyón vagy felduzzasztott patakon, amely többnyire a földbirtokosok tulajdona volt. A dombokon levő falvakból szekéren szállították ide a gabonát. De a negyvenes évektől már több helyt létesült árammal működő malom, amely megszüntette a nagyobb távolságra való szállítást. S mivel megemlítettük a szállítást, amely lehetett termény- és áruszállítás is, szükség volt kerékgyártókra és szekereket készítő ácsokra is. Ezek szinte minden faluban megtalálhatók voltak, s együttműködve a kovácsokkal, akik a vasalást végezték, készült el a szekér vagy a kocsi.

Ipari értelemben vett szeszgyártás nem volt, de a pálinkafőzők minden faluban működtek és működnek még ma is. Sajnos a borászat, amely mindig jelentős és híres volt ezen a vidéken, nem tudott eljutni mind a mai napig arra a fejlődési fokra, hogy a jóminőségű bort palackozzák, s így betörjenek vele akár az országos, akár a nemzetközi piacra. Pedig az utóbbi időben mind több helyt szerveznek borversenyeket, ahol az itteni borok is helyezéseket érnek el. Talán a közeli jövő ezt is meghozza.

Az első világháború erősen visszavetette e terület fejlődését. Főleg az állatok létszáma csökkent le nagyon, s ez erősen gátolta a földművelést is. A húszas években újra egy fellendülés következik, de már nem olyan látványosan, mint a múlt század végén. Fokozatosan megszűntek az önsegélyező pénztárak és szövetkezetek. A hajdani mezővárosok, mint Diószeg, Szalárd, Székelyhíd községekké fejlődtek vissza. A második világháború után felszámolják a jó módú, szorgalmas középparasztságot, majd a kollektivizálással a kisparasztságot is. A dombvidéken levő gazdaságokra, ahol a gyümölcsstermesztés, szőlőművelés a gazdaságos ágazat, ráerőszakolják a nagybani búza-, napraforgó-, kukoricatermesztést, melynek következménye, hogy nagy területeken kivágták a gyümölcsfákat, szőlőtőkét. Példának hoznám fel, hogy még 1966-ban, tavasszal a síteri határ hófehér

volt a sok virágzó cseresznyefától, pár éven belül sora kivágták őket, ugyanúgy, a szőlőtőkét is. A rossz jövedelmezőség miatt a falvak népe, főleg a fiatalok, nagyrészt elvándoroltak az iparba.

1989 után nagy változás állt be. A falvak lakossága látványosan lecsökkent. Tömegesen költöztek be a városokba, s az emigráció óriási méreteket öltött. Bár a föld nagy része visszakerül hajdani tulajdonosához, de nagyméretű előregedés és a termelőeszközök hiánya miatt, nagy területek parlagon maradtak. Sajnos a mezőgazdasági termékeknek nem nagyon van piacuk, és zömében a kistermelők dominálnak. De lassan megindult egy visszaköltözési folyamat is, mivel a városban a munkanélküliség nagy arányokat kezdett ölteni. Így nőtt a fiatal gazdálkodók száma. Ugrásszerűen megnőtt a vállalkozók száma, sok ipari jellegű szolgáltatás és számos üzlet jelent meg. Talán ez a folyamat gátat vet a falvak további előregedésének.

Megélénkült a kulturális élet is, hisz nagy divattá váltak a falunapok. De sajnos ezek kevésbé mennek az értékek után, inkább az olcsó szórakozás felé hajlottak el. Sajnos a tanügyi reform is várat magára, bár némi változás azért már mutatkozik.

A 21. század talán az általános fejlődés százada lesz.

Adattár

Bihar község, hozzátartozik Hegyközkovácsi.

A 2002-es népszámlálás szerint a község lakossága 3860 fő, melyből 10,2% román, 88,2% magyar, 1,4% roma, 0,1% német, 0,1% más.

1. Hegyközkovácsi (Cauaceu), Bihar község, 1291–4. Kuachy: a magyar kovács foglalkozásnévnek a birtoklást kifejező –i képzős származéka, királyi, vagy várhoz tartozó kovácsok települését jelöli; 1773. Hegykeöz Kovácsi, a Hegyköz előtag a tájat jelöli. A 16. század elején elnéptelenedik, 1513-ban már pusztának nevezték. Sem az 1552-es, sem a 18. század eleji összeírásban nem szerepel. Új lakói 1730–40 között a Paptamási és Nyüved közötti Régenből költöztek ide, amikor falujuk és templomuk elpusztult. 1760-ban indul református vegyes iskolája, ekkor kezdődik anyakönyve is. 1792 karácsonyán Csokonai Vitéz Mihály legátusként szolgált Kovácsiban.

1900: 843, melyből 3 román, 834 magyar, 4 német, 2 egyéb

1992: 603, melyből 7 román, 590 magyar, 3 szlovák, 3 cigány.

Hegyközcsatár, református templom déli oldala

Biharfélegyháza község, hozzátartozik Biharvajda, Mihai Bravu.

A 2002-es népszámlálás alapján a község lakossága 3012 fő, melyből 40,7% román, 53,6% magyar, 5,6% roma, 0,1% szlovák.

2. Biharvajda (Vaida), Biharfélegyháza község, 1285. Waiuada, 1291. Voyada. Szentimrédtől 4 km-re, nyugati irányban. Könnyebben lehet megközelíteni Félegyházáról, tőle 3 km-re fekszik. Mivel az Érmelléki dombok keleti, a Berettyó völgye felé néző oldalán fekszik, egész a 20. századig a Berettyó menti falvak gazdasági életéhez kapcsolódott, ezért a Hegyköz részének tekintjük. Református műemlék temploma, az ősi, Árpád-kori templom helyén épült. 1999 karácsonyának másnapján kigyulladt és leégett, csak a négy fal maradt meg. A helyreállítás közben, falkutatás és régészeti ásatás nyomán, napfényre került a középkori templom alapja. A 12. századi ősi templom kissé trapéz formájú hajóból és félköríves szentélyből állott. Mellette egy faszervezetű harangtorony állhatott. A 13. században bővítették: nyugati falát lebontották és egy kívül négyzetes, belül enyhén elliptikus alaprajzú rotundával toldották meg. A rotunda északi és déli fala ma is része a jelenlegi templomnak.

1900-ban 800, melyből: 24 román, 776 magyar, 1992: 598, melyből 4 román, 585 magyar, 9 cigány.

Szalárd község, hozzátartozik Jákóhodos, Hegyközszentimre

A 2002-es népszámlálás adatai szerint a község lakossága 4186 fő, melyből 23,5% román, 68,6% magyar, 7,6% roma, 0,1% szlovák.

3. Szalárd (Sălard), községközpont, Nagyváradtól 24 km-re, a Berettyó bal partján fekszik. 1291–4. Zalard. Szalárd (Salardus) nevet viselt az egyik magyar vezér a kalandozások idején – tőle nyerhette nevét. A Hegyköz vidék legnagyobb központja. Écs fia Pál országbíró Szalárd mellett építi fel Adorján várát, és hatalmas birtokszerzéseivel lerakja az adorjáni uradalom alapjait. Zsigmond király az adorjáni uradalmat, Szalárddal együtt Csáky Istvánnak és fiainak adományozza 1395-ben. Szalárd majdnem ötszáz éven át a Csáky család hatalmas hűbéri birtokához tartozott, mely Margittától Körösszegig terjedt. Szalárd a 14. század végétől vásártartási joggal rendelkező mezőváros. A 15. században az uradalom legjelentősebb helye, mely sótárolási joggal és bizonyos önkormányzattal is rendelkezett. Csáky Miklós tel-

Szalárd református templom, 15. század, gótikus

ket adományozott a ferenceseknek, akik templomot és rendházat építettek, melyet a Boldogságos Szűz tiszteletére szenteltek fel. A kolostor falai között hazamosabb ideig tartózkodott Vitéz János humanista püspök. A 19. században szabályozták a Berettyót, megszüntetve így az áradásokat. A csatornaépítés miatt Adorján vára végleg összeomlott. A csatornát a még álló várrom közepén vezették át.

Szalárd, freskó

Református műemlék temploma a 15. század elején épült gótikus stílusban. Teljes hossza 35 m, a hajó hossza 20 m, szélessége 13 m, a szentély hossza és szélessége 10 m. A falak magassága 10 m, vastagsága 1,10 m. Főhomlokzatán 3 keskeny, szorosan a főtengely köré csoportosított ablak van, a középső befalazva. Alattuk a szemöldökgyámos, nyugati főkapu, bélletét lábazatra metsződő körte- és pálcátágok alkotják. A hajó északi oldalán levő csúcsíves kapu, melyen a szerzetesek léphettek be, be van falazva. A hajót a szentélytől hatalmas diadalív választja el, ehhez kapcsolódik északon a három oszlop által tartott, rokokó elemekkel díszített kettős koronájú szószék, melyet 1797-ben készítettek. A templom öt gótikus ablakának béllete megmaradt, alsó harmada be van falazva. Az északkeleti szentélyablaknak megmaradt az ablakosztója és karéjos-gyűrűs mérműve. A szentély valamikor keresztboltozatos volt. Délkeleti részén egy hármás ülőfülke maradványai láthatók, félköríves záródással. Szamárhátíves kapu vezetett a szentély északi falához épített torony alatti térbe. Ma be van falazva. Innen lehetett bejutni a Csákyak magánkápolnájába. A 5,25x5,30 m-es belméretű terem boltozattartó gyámkövei közül hármat szakállas fej díszít. A boltozat bordái faragott Csáky-címerképes zárókőben futnak össze. A templom falát kívülről tíz támpillér erősíti. 1820-ban egy portikuszt építettek a déli falba vágott bejárat elé. A legutóbbi tatarozáskor a szentélyben középkori falfestmények kerültek elő. A déli oldalon Mária, ölében a gyermek Jézussal. Balján Szent István és Szent Imre, jobbán Szent Katalin.

1994-ben emléktáblát avattak a kápolna falán, a falu szülőtte, Szalárdi János tiszteletére.

Műemlék épületei: A Granárium, a Csáky-birtok magtára volt, amely 1790-ben épült, falán latinul írt emléktábla. A Bartsh-kúria, ma öregek otthona.

1900: 2100, melyből 62 román, 2034 magyar, 1 német, 3 szlovák,

1992: 2715, melyből 908 román, 1603 magyar, 1 német, 1 zsidó, 198 cigány, 4 szlovák.

Adorján vára. Szalárd mellett, a Berettyó partján áll magányosan egy körülbelül 6–8 m magas, megközelítően téglalap alaprajzú öregtorony maradványa, az egykori vár megmaradt része. A vártól délre feküdt régi kis egyházával Adorján falu, mely nevét valószínűleg védőszentjéről, Szent Adorjántól vette, és a felépült várral együtt egy terjedelmes nemzeti uradalom központja lett. E település feltehetően a török hódoltság alatt szűnt meg és mint pusztá tartozott Szalárdhoz.

A várat a Geregye nembeli Écs fia Pál országbíró építette fel a tatárjárás után, 1242 és 1276 között. A vár első említése 1277-ben történik, amikor a királyi seregek segítségével a Barsa nembeli Tamás elfoglalja a várat a IV. László ellen fellázadt Pál fia Miklóstól. A Barsák kezén marad 1317-ig, majd királyi birtok. 1395-ben Zsigmond Csáky Istvánnak és fiainak adományozza. A törökök 1598-ban rövid időre elfoglalták, visszavétele után továbbra is a Csáky család birtokában maradt. 1664-ben Apafi Mihály kezébe került, aki a vasvári béke után leromboltatta.

4. Jákóhodos (Hodos), Szalárd község, 1291–4. Hudus, 1301. Jakow Hudus: a Hodos személynév gyakori volt a középkorban. A Jákó előnév a Jakab névből eredő Jakó családi névből származik. Közigazgatásilag Szalárdhoz tartozik, tőle nyugatra fekszik, kb. 5 km-re. Műemléktemploma részben Árpád-kori. A hajó nyugati része, melyet két- és háromtagú táмок erősítenek, még a régi templom része volt. Szentélye hiányzik, annak helyére építették a tornyot. 1848-ban Lugossy József falfestményeket fedezett fel a vastag vakolatréteg alatt, a hajó északi oldalán. A falfestményt, több mint valószínű, hogy csákánnyal, sűrűn bevagdosták, hogy a vakolat jobban tapadjon, így csak gyanítható, hogy a falfestmények az elkárhozott lélek túlvilági szenvedéseit akarta feltüntetni.

1900: 1075, melyből 1075 magyar; 1992: 744, melyből 3 román.

5. Hegyközszentimre (Sântimreu), Szalárd község, 1220/550. S. Henrico, 1459. Zenthemreh, a Szentimre helynév azzal az egykori monostorral kapcsolatos, amelyet Szent Imre tiszteletére szenteltek.

ARACS

Hegyközszentimre, református templom déli oldala

A monostorral bizonyára azt a helyet kívánták megjelölni, ahol Imre herceg egy vadászaton vadkan áldozata lett. Szalárdtól 4 km-re, északra, a Berettyó jobb oldalán fekszik. Határa, főleg szőlői, felkúsznak az érmelléki dombokra. Mind a mai napig jelentős szőlőtermesztéséről. Bél Mátyás Bihar megye leírásában írja 1723-ban: „bora dicsőségben a váradival vetekszik, mindkettő kedves az ivóknak, és a fejnek nem árt, egészséges”. Híres ártézi kútja van, melynek vize gazdag ásványi sókban, főleg vasban. Az első világháború előtt még palackozták.

1900-ban 1147, melyből 15 román, 1128 magyar, 4 szlovák,

1992: 629, melyből 10 román, 597 magyar, 22 cigány.

Székelyhid község, hozzátartozik Nagykágya, Csokaly, Érolaszi, Hegyközszentmiklós.

A 2002-es népszámlálás alapján a község lakossága 11665 fő. Ebből 7,6% román, 77,3% magyar, 14,9% roma, 0,1% német, 0,1% más.

6. Hegyközszentmiklós (Sânnicolau de Munte), Székelyhid község, 1332–7. S. Nycolau, 1342. Sentmiclos, 1447. Zenthmiklos: nevét templomának védőszentjéről kapta; 1851. Hegyköz-Szent-Miklós, a Hegyköz előtag a tájat jelöli. Az érmelléki dombok között fekszik. Ma Székelyhid községhez tartozik, in-

nen közelíthető meg aszfaltozott úton. A szentjobbii monostornak adományozott területen alakult ki, hihe-tőleg már az apátság telepítéseként. 1703. augusztus 7-én II. Rákóczi Ferenc protectionális, vagy szabadságlevelet írt alá a Székelyhid mellett levő táborában, elismerve a szentmiklósiak hűségét. Egyedül Bóné ezredében 65-en voltak szentmiklósiak. 1968-ban kőolajat kutattak határában. Kőolaj helyett forró víz tört a magasba. 1970-ben strandfürdőt építettek, s néhány év múlva már egész Erdélyből jártak ide. Ma a református egyház gazdaságosan működteti. Mozgás-szervi és idegrendszeri megbetegedések, krónikus női betegségek kezelésére alkalmas. Ivókúráként a gyomornyálkahártya-gyulladás, a renyhe epeműködést gyógyítja, vese és húgyutak homoktalanítására is alkalmas.

1900: 967, melyből 5 román, 962 magyar,

1992: 979, melyből 14 román, 817 magyar, 148 cigány.

Alsótótfalu község, hozzátartozik Almásfegyvernek, Borszeg, Kővág (Szalárdalmás – Almașu Mic, Új-fegyvernek – Fegernicu Nou, Szarkó – Sarcău román falvak)

2002-ben 2999 lakosa volt, melyből 2788 román, 89 magyar, 26 roma, 96 szlovák.

7. Alsótótfalu, Tótalmás (Sârbi), községközpont, 1291. Alumas, 1421. Tothalmas: a tót népnév és a magyar alma főnév származéka. A neve arra utal, hogy az Almás völgyében fekszik. A román elnevezés a szerb népnévből származik. A 13. század végén az egyházashelyek között tűnik fel, de megtelepülése legalább száz évvel korábbra tehető. Katolikus egyháza és régi neve igazolja, hogy első lakói magyarok voltak. A Csáky család levéltárának 1421-iki oklevelében possessio walachalis Tothalmasnak nevezték.

1900: 1217, melyből 808 román, 393 magyar, 8 német, 8 egyéb,

1992: 1240, melyből 1184 román, 38 magyar, 18 cigány.

8. Almásfegyvernek, Fegyvernek, Alsófegyvernek (Fegernic), Alsótótfalu község, 1213/550. Fegyvernuch, 1291. Feguernuk, 1625. Nagi Fegivernek, Kis Fegivernek – az Almás előnév jelzi, hogy az Almás-pataka mellett fekszik. Neve a magyar fegyver főnév képzős származéka. A bihari vár fegyveres szolgálatot teljesítő népei alapították a 11. században, a Sebes-Körös felé átjárást nyújtó Almás völgyének biztosítására.

1900: 559, ebből 175 román, 132 magyar, 152 szlovák.

1992: 381, ebből 228 román, 48 magyar, 104 szlovák, 1 cigány.

9. Borszeg, Borzik, Borzlik (Burzuc), Alsótótfalu község – 1421. Borzlik. Először 1421-ben említik a Csákyak adorjáni uradalmának Almás menti vlach falvai között. A falu neve és még 1625-ben is megtalálható magyar jobbágynevek igazolják a magyar eredetet.

10. Kővág (Chioag), Alsótótfalu község, 1421. Kewagh. A Csákyak 1421-iki osztálylevele említi először az adorjáni uradalom Almás menti vlach falvai között. Alapjait az Almás völgyébe feljáró magyar pásztorok tették le. Ezt igazolja magyar neve, melyből a román neve is származik, valamint a 15. század végéről ismert jobbágynevek is. De már a 14. és 15. században román pásztorokat hoztak ide.

1992: 286, melyből 238 román, 5 magyar, 41 szlovák, 2 cigány

Berettyócsohaj község, hozzátartozik Szentjobb, Biharcsanáros, Berettyófaros

2002-es népszámlálás alapján a község lakossága 2298 fő, melyből 42,2% román, 50,6% magyar, 6,8% roma, 0,3% szlovák, 0,1% német.

11. Berettyócsohaj (Ciuhoi), községközpont, 1163–73. v. Thwra, 1291–94. v. Chuey, Choay, 1342. Chouay: a Berettyó előnév a magyar Berek-jó, a vizegyős, láperdős, bozótos területet jelentő berek szó és a már régen kihalt, folyóvizet jelentő, jó szavunkból áll.

Szalárdot elhagyva, 8 km-re a főútról letérünk balra. Két km után elérjük Csohaj, amely a Berettyó bal partján fekszik. Tora falut II. Géza adta a szentjobbi apátságnak 12 háznép kézművessel. Az eredetileg magyar községet ma románok lakják.

12. Szentjobb (Sâniob), Berettyócsohaj község, 1083. S. Dextra, 1469. Zenthjogh. Nevét Szent István ereklyéjéről, a Szent Jobbtól nyerte. Szentjobb falu Nagyváradtól 40 km-re, észak-keletre, a Berettyó jobb partján helyezkedik el. Neve és történelme kapcsolatban áll nemzeti ereklyénkkel, a Szent Jobbal, és az apátsággal, ahol azt négy évszázadon át őrizték. A szentjobbi várat 1475-ben említik először, mint az apátság várát. A szatmári béke nyomán, 1711-ben rombolták le. Rómer Flóris, aki 1879-ben járt Szentjobbon Stornó Ferencsel, nem is igen hitte, hogy a középkori monostor a temetőben kiásható volna. Ma nagy kőkereszt áll a temető feletti dombtetőn, ahonnan csodálatos rálátás nyílik a völgyre, a hajdani vár helyén épített katolikus és református templomra. A katolikus temető kis kápolnájának falán 1994-ben emléktáblát avatott a Szent Jobb tiszteletére Tempfli

Szentjobb, apátság épülete

József megyés püspök, címzetes szentjobbi apát és a Partiumi és Bánsági Műemlékvédő és Emlékhely Bizottság.

Római katolikus műemléktemplomának alapkövét gróf Csáky Miklós rakta le 1736-ban. 1750-ben szentelték fel. Ókeresztény bazilika stílusában építették, szentélye barokk. A szentélyben aranyozott keretben, selyemre festett kézfej, Mária Terézia ajánlásával és aláírásával. A templom déli falán értékes szentkép, a Fekete Madonna a kis Jézussal. A templom északi ol-

Szentjobb, római katolikus templom, 18. század, barokk

Szentjobb, a Szent Jobb selyemre festve, alatta Mária Terézia levele

dalánál, a sekrestye bejáratával szemben 2000-ben Szent István-mellszobrot avattak. A templom búcsúja minden évben Kisboldogasszony napjához, szeptember 8-hoz legközelebb álló vasárnap. A templom mellett áll az apátsági kastély maradványa, amely az 1700-as években épült, ma orvosi rendelő. Nemrég tárták fel a hajdani vár egyik bástyájának maradványait.

1900: 1580, melyből 7 román, 1573 magyar,

1992: 1299, melyből 23 román, 1155 magyar, 7 német, 4 szlovák, 110 cigány.

13. Biharcsanáros, Csalános (Cenaloş), Berettyócsuhaj község, 1395. Chalanus: a csalán főnevünkéből ered. Kezdetben Csalánosnak írták, a mostani forma csak 1828-tól ismeretes. A szentjobbi apátság tulajdona, majd később a Fráter és a Püspöky családoké.

1992: 304, melyből: 235 román, 66 magyar, 3 szlovák.

14. Berettyófarnos, Farnos (Sfârnaş), Berettyócsuhaj község, 1332–7. Fornus, 15. század Fornos, 1587. Farnas. A Farnos személynév gyakori volt az Árpád-korban. A váradi-hegyfoki premonstrei prépostság ősi birtoka. Neve magyar eredetű, lakosai

is magyarok voltak. Valószínű, hogy a török háborúk után román ajkúak települtek ide.

Vámosláz község, hozzátartozik Micske, Berettyókirályi, Poklostelek, Sárszeg, Szentlázár, Hőke.

A 2002-es népszámlálás alapján a község lakossága 3444 fő, melyből 56,7% román, 37,4% magyar, 5,8% roma, 0,1% szlovák.

15. Vámosláz, Láz (Chişlaz), Községközpont, 1255. Laz: neve szláv eredetű szó, amely erdei tisztást, kaszálót jelent. A középkorban a magyarban is használták e kifejezést. A Berettyó bal partján fekszik, Poklostelektől 3 km-re. Lakói alapításától kezdve magyarok voltak, amit korán feltűnő katolikus egyháza is bizonyít, mindig a Sólyomkőhöz tartozó magyar közösségek között sorolták fel. A 16. század végén még mindig magyarok lakták, de a hegyvidékkel egy szervezetben élve, lakossága lassan kicserélődik.

1900: 675, melyből 614 román, 61 magyar,

1992: 608, melyből 580 román, 4 magyar, 1 német, 23 cigány.

16. Micske (Mişca), Vámosláz község, 1255. Mikche: eredetileg Mikcse, a Mihálynak kicsinyített alakja. Micske, a Hegyköz keleti részének legfontosabb központja, a Berettyó völgyének középszakaszán, Nagyváradtól 42 km-re, Margittától 14 km-re, a Nagyváradi–Margitta főútvonalától jobbra fekszik. A hajdani nagyközség ma Vámosláz községhez tartozik. A Geregye nembeli Pál országbíró idejében a család Élesd vidéki uradalmában felépült Sólyomkővára, s később Micske is ennek a sólyomkői uradalomnak lett egyik jelentős települése. Amikor a 14. században a hegyvidék benépesítése már előrehaladt, a nagy terület Berettyó-völgyi részeit Micskéről igazgatták. Egy 1452-es és egy 1466-os oklevél már mint mezővárost emlegeti, hol Mikcse, hol Miske néven. Mátyás király

Micske, Jakó-kúria

vásárjogot adott. 1552-es összeírás alapján 36 telekből állott. A község a Drágffyak idejében vált reformátussá. 1598-ban 28 házat írtak össze, ekkor Bocskai István fejedelem a földbirtokos. 1606-tól Báthory Gáboré, 1614-től Zólyomi Erzsébeté, majd Zólyomi Dávid és neje Bethlen Kata kapják meg a birtokot. A hagyomány úgy tartja, hogy Zólyomi Dávidot és nejét, Bethlen Katát a micskei templomban temették el.

Műemlék épületei: a későbarokk Jakó-kúria, a Szilágyi-ház, Szatmári Királyi István volt udvarházának gazdasági épülete, a 19. század eleji Róth-ház, fatornácos zsidó kereskedőház.

A falu központjában áll a római katolikus és a református templom. A mai református templom a 14. század elején épült, kevert, román kori és gótikus stílusban. Kétszakaszos gótikus támpillérek veszik körül. A szentély a nyolcszög három oldalával zárul. A hajót keskeny, félköríves záródású, lőrészerű ablakok világítják meg. A szentély három ablaka is hasonló. Tornyának sarkain fiatornyokkal díszített nyolcszögletű sisakja alatt fából készült árkados tornác húzódik. A fiatornyok tetején gömb, zászló és csillag, a sisak csúcsán pedig gömb, kakas és csillag látható. Kalotaszegen találunk ilyen tornyokat. A torony alatti kapunak valamint a portikusz bejáratának is félköríves a záródása.

Tovább haladva a Felszegen találjuk a falu legrégebbi házait. Az egész Hegyköz vidékén csak itt található az utcára néző, elöltornácos, szalmatető ház.

A temetőben csónak alakú fejfákat találunk. A temető melletti szántóföld közepén áll még a Miskolczi család romos kriptája, amely 1831-ben épült.

1900: 1327, melyből 18 román, 1277 magyar, 8 német, 24 szlovák,

1992: 1017, melyből 30 román, 982 magyar, 1 szlovák, 4 cigány.

17. Poklostelek (Poclușa de Barcău), Vámosláz község, 1213. Puklusteluc, Szalárdtól 15 km-re, az úttól balra fekvő kis település. A népes, vámmal rendelkező magyar falu a sólyomkői uradalom része lett. 1403-ban a Zólyomiak kapták meg, így sorsa részben elvált Solyomkőétől. Vámjának és erdőinek negyed-részét később a Csákyak kapták meg, de a szentjebbi apátság is volt itt birtoka. 1598-ban Bocskai Istváné, amikor 2 házat írtak össze. Valószínű, hogy a török uralom alatt csökkent le.

1900: 706, melyből 4 román, 702 magyar,

1992: 417, melyből 59 román, 248 magyar, 1 német, 1 szlovák, 71 cigány.

18. Sárszeg (Sársig), Vámosláz község, 1490. Sarzeg, 1534. Zarszeg. A pusztajlakai uradalom

legészakibb, már a Berettyó völgyében fekvő faluja. Jakó Zsigmond szerint már a 14. században állott. Lakossága még a 16. század végén is kevert.

1992: 332, melyből 315 román, 2 magyar, 1 szlovák, 14 cigány.

19. Berettyókirályi (Chiraleu), Vámosláz község, 1291. Kyraly, 1334. Keraly, Kyrali. A király főnévnek a birtoklást kifejező -i képzős származéka, eredetileg királyi birtok volt. Ma románok lakják. 1992: 654, melyből 643 román, 4 magyar, 7 cigány.

20. Szentlázár (Șânlar), Vámosláz község, 1291–4. v. Lazar, Sanctus Lazarus, 1406. Zenthlazar. Nevét templomának védőszentjéről kapta. Magyarságát elsősorban katolikus egyháza bizonyítja, de később is az uradalom magyar falvai között sorolják fel. 1465-ben a Bályoki család a földesura és ekkor vámszedő hely volt.

1900: 471, melyből 419 román, 50 magyar, 2 ukrán,

1992: 456, melyből 429 román, 1 magyar, 26 cigány.

Tóti község, hozzátartozik Bocsaj, Bistraterebes, Cséhtelek, Rétimalomtanya.

A 2002-es népszámlálás alapján a község lakossága 4488 fő, melyből 55,6% román, 28,3% magyar, 14,8% roma, 1,2% szlovák, 0,1% német.

21. Tóti (Tăuteu) – 1291–4. Thoty: tót népnévnek a birtoklást kifejező -i képzős származéka. A Bistrapatak völgyében, a Hegyköz legkeletibb nagyközsége. A királyi magángazdaság telepítése. A tatárjárás után a Geregye nemzetség tulajdona lesz, a szomszédos Micskének, illetve a sólyomkői uradalomnak tartozéka. Ettől kezdve osztozott Solyomkő sorsában. Református temploma részben középkori építmény. Az ősi templomból maradt a 6,85 m. széles hajó mindkét oldalának nyugati része, mintegy 6 m. hosszán. A nyugati ajtó félkörrel záródott, de kőbélletét kiszedték a bejárat tágítása végett, a templom északi oldalán álló kőszószekhez lépcsőket készítettek belőle. Ablakai csúcsívesek. Észak- és délnyugati szögletében áll még egy-egy támfal, az északi oldalon már csak a nyomai vannak. A hajó keleti vége és tornya újabb keletű. Fényes Elek írta 1851-ben: „...Földjei meglehetősek, de különösen szőlőhegye híres és erős bort terem.”

1900: 1210, melyből 55 román, 1144 magyar, 1 német, 10 szlovák,

1992: 1123, melyből 57 román, 1049 magyar, 14 német, 3 szlovák.

Hegyközpályi község, hozzátartozik Hegyközszáldobágy, Hegyközújlak.

A 2002-es népszámlálás alapján a község lakossága 1655 fő, melyből 3,9% román, 95,6% magyar, 0,1% roma, 0,1% szlovák, 0,3% más.

22. Hegyközpályi (Paleu), községközpont, 1229. Paul, 1291–4. v. Pauli: a magyar Pál személynévnek a birtoklást kifejező -i képzős származéka; 1692. Hegyköz Paly, a Hegyköz előtag a tájat jelöli. A török pusztítások következtében 1686-ban az elpusztult falvak között említik. A Hegyközpályi nevű pusztafalut I. Lipót császár 1695. július 5-én kelt levelében Szikszai Kiss Péternek adományozta, aki újra benépesítette. Iskolája 1700-ban szerveződött.

1900: 814, melyből 7 román, 785 magyar, 8 német, 14 szlovák,

1992: 489, melyből 4 román, 482 magyar, 2 német, 1 ukrán.

23. Hegyközszáldobágy (Săldăbagiu de Munte), Helyközpályi község, 1226. Scaldubag, 1236. Zaldubag: a magyar nyelvelmébeli száldob – hársfa – főnév származéka, tulajdonképpen értelme hársfákkal benőtt hely; 1863. Hegyköz-Száldobágy, a Hegyköz előtag a tájat jelöli. A község többi területével csak földút köti össze. Várad felől lehet jól megközelíteni, a Kórház utcán keresztül, mintegy 5 km-re a várostól. A Sebes Körös völgyzsjánál, a jobb parti dombok legmagasabb pontján települt meg. Szokatlan fekvéséből következik, hogy lakóit katonai célból telepítették ide.

1900: 864, melyből 6 román, 858 magyar,

1992: 588, melyből 15 román, 567 magyar, 2 szlovák, 4 egyéb.

24. Hegyközújlak (Uileacu de Munte), Hegyközpályi község, 1291–4. Vylak: az új melléknév és a lakható hely szó összetételből áll. Hegyközcsatár előtt, egy bekötőúton jobbra letérve, két km-re a főúttól fekszik. 1552-ben 38 telekből állott, így nagyobb volt mint Pályi. Pályi-Ujlaknak, vagy Várad-Ujlaknak nevezték. A református egyház anyakönyveinek feljegyzése szerint a község a Rákóczi-szabadságharcban elpusztult, s csak jóval később kezdett újraépülni. Talán ennek emlékét őrzi az a néphagyomány, mely szerint a Csohos nevű dűlőnek egyik részét Tábortetőnek nevezik, ahol a szabadságharc alatt táborhely volt. Régi szőlőtermő vidék. Bél Mátyás megemlíti, hogy az újlaki bor mérsékelt erejű, de kellemes ízű. A nagy szőlők már nincsenek meg, de még ma is kb. 170 pincével rendelkezik.

1900: 1128, melyből 23 román, 1101 magyar, 2 német, 2 szlovák,

1992: 555, melyből 9 román, 544 magyar, 2 szlovák.

Hegyközcsatár község, hozzátartozik Hegyköztóttelek, Siter, Sitervölgy

A 2002-es népszámlálás adatai szerint a község lakossága 2237, melyből 16,5% román, 81,3% magyar, 2,1% roma, 0,1% szlovák.

25. Hegyközcsatár (Cetariu), községközpont – 1213/550. v. Catar, 1291–4. Chatar: neve a szláv Scitary–pajzskészítők szóból ered, a várhoz tartozó fegyverkovácsok lakhelyét jelöli.

Valószínűleg még Szent László király adományából került a püspökség birtokába. Csatar a régi szőlőtermő vidékek közé tartozik. Bél Mátyás írja 1726-ban, hogy a csatári szőlő a közepesen termő fajok közé tartozik, borát a tüzesebb fajtákhoz, vagyis az erős borokhoz sorolták. Ugyanakkor megemlíti, hogy Csatar gyakran ad szállást a megyegyűléseknek. Református műemléktemploma egy ősi román kori kőtemplom helyén épült, amelyből csak déli oldalfalának nyugati része maradt fenn, beépítve az új templomba, egy félköríves ablakkal.

1900-ban 1605, melyből 23 román, 1581 magyar, 1992: 1039, melyből 15 román, 1024 magyar.

Latabár – 1291. Latabar: Latibar személynévből ered. A Várad Regestrum alapján 1221-ben egy Latibár nevű vitéz ügyét jegyezték fel a várad tüzesvaspróba-lajstromba. Több mint valószínű, hogy ettől a katonától kapta nevét. A Csatárról Szalárdra vezető út mentén állott, Tóttelek közelében. Ma dűlő őrzi nevét Tóttelek határában.

26. Hegyköztóttelek (Tăutelec), Hegyközcsatár község, 1272–9. v. Totthelek: a tót népnévnek és a telek – szántásra alkalmas, trágyázott föld – főnévnek az összetétele. Csatártól 3 km-re fekszik, északkeleti irányban. Jakó Zsigmond szerint a 13. század elején a felbomlás előtt álló királyi uradalom hozta létre, délről hozott szerbek letelepítésével. Ezt neve is igazolja. A középkorban a délszlávokat nevezték tótoknak. A 16. században a törökök elpusztítják. Ezt jelzi az 1598-as összeírás, amikor 0 az összeírt házak száma. 1781-ben újratelepítik a Felvidékről előbb Szentjobbra, majd Tóttelekre hozott 41 tót (szlovák) fakitermelő család áttelepítésével. Leszármazottaik még ma is élnek. A későbbi időszakban több sváb család is települt ide Palotáról. A református magyar környezet hatására mind a tótok, mind a svábok elmagyarosodtak, de katolikus vallásukat megtartották. Szőlőművelése is régi hagyományokkal rendelkezik. Ennek ékes bizonyítéka a faluba bevezető út mindkét oldalán sorakozó régi borospince, az ún. Pincesor. A hagyományörző falvak közé tartozik. Érdekessége, hogy minden nagyobb ünnep, mint karácsony, húsvét, pünkösöd, háromnapos. A harmadik nap az ún. fogadott ünnep, hogy az elemi

csapások elkerülik a falut. A falu védőszentje Szent József, ezért a búcsú a József nap, azaz március 19. Műemlékjellegű épülete egy kőoszlopos tornácú ház, a falusi barokk építészet remeke.

1900: 550, melyből 9 román, 479 magyar, 12 német, 48 szlovák, 1 ukrán,

1992: 250, melyből 250 magyar.

27. Siter (Șișterea), Hegyközcsatár község, 1291–94. v. Suhtur, Sehtur, neve személynévből ered, hisz királyi adományból keletkezett, melyet kapta hasonló nevű várjobbágy. Erre utal a püspöki tizedjegyzékből ismert első említése, a Suhtur, Sehtur név alakja. Egy másik elmélet szerint a középkorban itt áthaladó zarándokút, a Sancta Iter (Szent út) mentén ezen a helyen kápolna állott. Az S. Iterből rövidülés útján lett a Sítér. Nagyváradtól 23 km-re, Csátártól 8 km-re fekszik. A jelentős szőlőtermesztést igazolja a Csáky grófok 1795-ben épített hatalmas pincéje., melynek méretei ma is lenyűgözőek. A faluban ma is kb. 200 pince található, mely bizonyítja, hogy a szőlőtermesztés mennyire jelentős volt a későbbi időszakban is. A 19. század első felétől Vay Ábrahám volt a földbirtokos, aki egy barokk vadászkastélyt építtetett Sítérben. A kastélyt 1950 körül földig lerombolták, tégláit is széthordták annyira, hogy ma már nyoma sem látszik. A 19. század közepétől a fejlett gyümölcs-

Siter, református templom, cibórium freskókkal

termő falvak között emlegették. A 19. és 20. század fordulóján intenzív fakitermelés folyt itt. A szállításhoz keskenyvágányú vasutat építettek, mely a Sítér és Sítervölgy közötti Törökhaláltól indult ki és Szalárdon keresztül Biharig ment. E tevékenység a két világháború között elsorvadt, vele együtt a kisvasút is.

Műemléktemploma a legújabb falkutatások szerint a 13. században épült, román stílusban, bizonyítják ezt a feltárt románkori ablakok és a mindkét oldalán található hat-hat ülőfülke. Kárpát-medencei műemlékritkaság a feltárt cibórium, amely ma Európában csak Németországban és Spanyolországban található. A templom nagy értékei közé tartoznak a falfestmények, melyekből jelenleg többet feltártak a többszörös mészréteg alól. 13. és 14. századból való freskókat Rómer Flóris írta le 1879-ben, Régi falképek Magyarországon című munkájában. Festett kazettái feltehetően a 18. században készültek. Naiv festészetnek látszik, több mint valószínű, hogy a helyi asztalos mesterek festhették. A templom mellett található Séra Ferenc lelkipásztor obeliszk síremléke, aki elkísérte Kossuth Lajost londoni útjára.

Fontos megemlíteni a falu háziiparát. Mivel fejlett szőlő- és gyümölcsstermesztő település volt, messzi földön híres volt hordókészítő, kerékgyártó, épületasztalos, kovács háziiparuk.

1900: 1295, melyből 15 román, 1258 magyar, 10 német, 12 szlovák,

1992: 670, melyből 33 román, 637 magyar.

28. Sítervölgy (Șușturogi), Hegyközcsatár község, 1489. Seytherwelg. A 14. század vége felé az adorjáni uradalom, főleg Sítér népfölöslege hozta létre, előbb mint pásztor szállást. A románság fokozatos és lassú beszivárgására mutat, hogy átvették a magyar helynevet és a környező magyar földrajzneveket.

Siter, református templom déli oldala